

Una altra obra seva, el *Manuel d'Archéologie préhistorique, protohistorique, celtique et gallo-romaine* (Edat de la pedra 1908, Edat del bronze 1910, Hallstatt 1913, La Tène 1914), ha estat també una aportació de primera força. Un compendi com el de Déchelette, que recull les últimes investigacions amb tanta cura, i que tracta en general de tota Europa i de les qüestions de l'Orientalisme i de l'Arqueologia i Filologia clàssiques, relacionades amb els problemes prehistòrics europeus, és fins ara una cosa única i, a més de la seva utilitat per a orientar, té en general una part d'actualitat constant, com és la dedicada al material francès, per al qual el *Manuel* és un treball de conjunt detalladíssim i una sistematització d'acord amb l'estat actual de la ciència. Llàstima que la mort hagi impedit acabar-lo, precisament quan l'autor treballava en la part gallo-romana, en la qual era tan competent i que era tant necessari exposar d'una manera general i sistemàtica. Tampoc ha tingut temps de fer la segona edició del primer volum, destinat a l'Edat de la pedra, publicat fa ja molt temps i que per això necessitava una revisió per a incorporar-hi investigacions que des de llavors han esdevingut d'importància fonamental, com per exemple la cultura neolítica del Danubi i dels Balcans, el major coneixement del neolític d'Alemanya i certs problemes de l'Arqueologia del Mediterrani que cada dia adquireixen major transcendència.

Per tot això i perquè l'activitat incansable i la competència de què donà proves amb la publicació de tan valuosos treballs, en els últims anys, feia esperar tant d'una llarga vida dedicada exclusivament a la ciència, la mort de Déchelette ha produït un dol general en tot el món científic i ha estat especialment sentida per l'INSTITUT, que havia tingut l'honor de rebre la seva visita en el viatge que féu per Espanya, en la primavera de 1912, estudiant el nostre Museu i visitant la necròpolis de Puig Castellar i les excavacions d'Empuries. M. Salomon Reinach ha publicat, a la *Revue Archéologique* (1), fragments molt interessants de cartes rebudes de M. Déchelette, durant aquesta excursió.

Josep Déchelette nasqué, el 8 de gener de 1862, a Roanne (Loire). Estudià al Col·legi dels Pares Maristes de Saint-Chamond (Loire) i es dedicà al comerç, que deixà més tard per a consagrar-se per complet a la ciència.

Era Conservador del Museu de Roanne des de 1892 (2), Corresponent de l'Institut de França des de 1911, doctor *honoris causa* de la Universitat de Freiburg i Breisgau, Corresponent de l'Institut Imperial Arqueològic Alemany, de l'Acadèmia d'Estocolm, de la Reial Acadèmia de la Història de Madrid, i d'altres corporacions científiques.

Al començar la guerra, encara que per la seva edat hauria pogut prestar servei apartat de la línia de foc, demanà anar al front de combat i fou incorporat com a capità de territorials, al regiment n. 298 de la reserva. En un dels combats de la regió de l'Aisne, el 3 d'octubre de 1914, a l'atacar, davant de la seva companyia, caigué heroicament, ferit pel foc de l'artilleria enemiga, finant el dia següent. — P. B. G.

Bibliografia

LLIBRES

H. BREUIL et H. OBERMAIER. — *Institut de Paléontologie Humaine. Travaux exécutés en 1912. (L'Anthropologie, 1913, ps. 1 i seg.)*

De la regió cantàbrica es dona notícia d'un bastó de comandament, amb gravats, procedent de la caverna de Valle i es parla de les excavacions de la gruta de Castillo, a Puente Viesgo (Santander). Des del nivell inferior, que es nomena *mousterien fruste* (?), segueix l'estratificació fins a la superfície, on es trobà un punyal triangular de coure, pertanyent a l'eneolític, passant successivament, de baix a dalt, pels següents períodes: musterià típic, musterià superior, aurinyacià inferior i superior, solutrià, magdalenià antic i superior i azilià. Els treballs sobre pintures rupestres foren continuats amb èxit: es parla de pintures a les grutes d'Atapuerca, a l'E. de Burgos, i en altres llocs immediats, on arriben aitals pintures fins al neolític.

La regió S. i E. de la Península fou també objecte dels treballs de l'any 1912, estudiant-se pintures a Tortosilla (València) i als abrics de Vélez Blanco (Almeria) i a Sierra Morena, on arriben

(1) T. XXIV (1914), ps. 315-327.

(2) A la seva ciutat natal i son Museu deixa en testament ses col·leccions d'objectes d'art i la major part de la seva biblioteca, a més de 100.000 francs per a la construcció d'un nou Museu.

fins al neolític. Uns treballs interessantíssims foren els d'excavació de la caverna de La Pileta, a Benajoàn (Màlaga). Allí hi ha pintures com les més antigues cantàbriques, entre elles un bell cavall negre, i segueixen fins al neolític, com les de Sierra Morena. A més, prop de l'entrada de la caverna, hi ha una capa de 4 m. de fons, neolítica, amb ceràmica sense ornaments i instruments d'òs. Un altre dipòsit neolític, amb ceràmica decorada, fou trobat en una galeria inferior.

A més d'aquestes, es parla d'altres estacions espanyoles, menys interessants. — B.

Institut de Paléontologie Humaine. Fondation Albert Ier, Prince de Monaco. — Rapports sur les travaux de l'année 1913. (L'Antropologie, 1914, ps. 225 i seg.)

A aquesta memòria dels treballs fets durant el 1913 per l'Institut de Paleontologia Humana, de París, els Prof. Breuil i Obermaier hi tenen la part corresponent als treballs fets a Espanya.

A la regió cantàbrica el Prof. Obermaier continuà l'excavació de la gruta de Castillo, a Puente Viesgo (Santander), arribant, més avall del nivell aurignacià, en el que sortí un caixal humà, a dos nivells musteriens i, finalment, a un que abans es nomenà musterià, però que sembla més aviat acheulà.

El Prof. Breuil visità dues noves grutes amb ornaments: la cova de Bolao, prop de Llanes (Oviedo) amb figures tectiformes, en roig, i la gruta de Sant Antoni, prop de Riba de Sella (Oviedo) amb un cavall aurinyacià, pintat en negre.

A la regió de Sierra Morena foren estudiades nombroses estacions amb gran varietat de pintures, entre les quals es troben notables variants de les estilitzacions humanes i de les representacions de l'ídol neolític. Sobre tot són interessants les pintures neolítiques de la roca del Peñón de la Graja, prop de Miranda del Rey, on es representa l'ídol femení i dos curiosos personatges en actitud de voler lluitar i les del abric de Los Canjorros on apareixen per primera vegada una sèrie de parelles que s'agafen de les mans, amb els òrgans sexuals ben caracteritzats i, a més, homes i dones que porten un cavall de la brida.

A la regió de Vélez Blanco s'exploraren diferents estacions amb pintures i es reconegué el terreny entre la província d'Almeria i Sierra Morena, trobant-se quarzites d'aspecte musterià, a La Puerta (Jaén), destrals de mà, a la plana del Guadalimar (Jaén) i quarzites musterianes a Aldequemada (Jaén). Entre Valencia, Alacant i Ayora, es visitaren moltes coves, algunes amb restes de la indústria paleolítica. — P. B. G.

H. BREUIL, H. OBERMAIER et H. ALCALDE DEL RÍO: *La Pasiega a Puente-Viesgo (Santander, Espagne)*. De la sèrie *Peintures et gravures murales des cavernes paléolithiques*, de l'Institut de Paléontologie Humaine. — Monaco. Imprimerie Artistique: Ve H. Chêne. 1913. — Un vol. de 64 ps. de 36 × 28 cm., amb nombrosos gravats intercalats en el text i làmines apart.

Aquest llibre és la publicació, feta amb tot el luxe i propietat dels llibres de l'Institut de Paleontologia Humana, de París, de les pintures que omplen les galeries de la gruta de la Pasiega, a Puente Viesgo (Santander).

Els gravats són escassos en aquesta gruta, però hi abunden les figures roges (encara que també n'hi ha de negres i d'algún altre color). Generalment representen cavalls, cérvols i isards, com els de les grutes de Castillo, de Pindal i d'altres de la regió cantàbrica. Com a raresa, a Puente Viesgo, hi ha un bisó, pintat de color de castanya. A més s'hi troba gran abundància de cignes.

En quant a la tècnica de les figures, s'hi pot seguir ben bé l'evolució des del traçat lineal senzill fins als tímids assaigs de policromia. — B.

EDUARDO HERNÁNDEZ-PACHECO Y JUAN CABRÉ, con la colaboración del CONDE DE LA VEGA DEL SELLA. — *Las pinturas prehistóricas de Peña-Tú (Trabajos de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas, n.º 2)*. — Madrid, Artes Gráficas «Mateu», 1914. — 1 fascicle de 23 ps. de 28 × 20 cm., amb 10 gravats intercalats en el text i 2 làmines.

Aquestes pintures, que es troben en un abric que forma la roca nomenada Peña-Tú, de Puertas, ajuntament de Llanes (Asturies), són les primeres que a la regió cantàbrica es troben, sense estar en cavitats profundes.

Segons la interpretació dels autors, s'hi troba una figura estilitzada, de gran tamany, sem-

blant a les dels ídols de final del neolític i, al costat seu, un dibuix que té la forma del punyal triangular, també molt gran, típic de l'eneolític espanyol. Més avall es troben una sèrie de figures humanes estilitzades, representant una dansa i agrupacions de punts, de difícil interpretació. La dansa és, a proporció, molt més petita que l'ídol i el punyal, la qual cosa indica que aquella representació és sols un accessori en la composició total. El monument podria ésser o bé una commemoració d'algún guerrer, com ho pot indicar el punyal, o bé un santuari, si s'atribueix a l'estilització semblant als ídols neolítics la mateixa significació religiosa que a les dels altres llocs, on es solen trobar formant part del material de les tombes. La data està ben establerta pels paral·lels esmentats de l'ídol i del punyal triangular. Els autors estudien les semblances d'aquestes estilitzacions: les de l'ídol amb les estatuets menhirs de França i amb els ídols neolítics i eneolítics d'Espanya i, de la dansa amb dances semblants d'altres pintures de la Península. D'aquests paral·lels sembla deduir-se que l'ídol de Peña-Tú té més estreta relació amb els ídols d'Espanya que amb les estatuets menhirs de França i, per altra part, que, com que a Peña-Tú no hi ha cap superposició de pintures ni variació en la tècnica que pugui fer suposar que en la composició hi ha parts de diferents èpoques, la semblança de les estilitzacions humanes que figuren en la escena de dansa amb altres composicions de les pintures rupestres de la Península pot servir per a datar aquestes últimes també al neolític o eneolític. — B.

JUAN CABRÉ Y EDUARDO HERNÁNDEZ-PACHECO. — *Avance al estudio de las pinturas prehistóricas del extremo Sur de España (Laguna de la Janda)*. (Trabajos de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas, n.º 3). — Madrid, Museo Nacional de Ciencias Naturales, 1914. — 1 fascicle de 35 ps. de 28 × 20 cm., amb 6 gravats intercalats en el text i XIII làmines.

La província de Càdiz sembla tenir gran abundància de pintures rupestres. En aquest interessant fascicle els Srs. Cabré i Hernández-Pacheco en publiquen algunes molt notables, de diferents èpoques, situades prop de la Laguna de la Janda.

La cova del Tajo de las Figuras té, en les seves parets, una sèrie de composicions superposades i de diferents colors. Les més modernes, d'un color blanc-blavós, molt estilitzades, són posteriors a l'eneolític, del qual són unes altres pintures, de to roig viu, que presenten moltes semblances amb la composició de Peña-Tú, a Astúries. Un grup més antic de composicions està constituït per pintures de tons vermellors i groguencs, representant escenes de caça, amb figures estilitzades, semblants a les de Cogul i Alpera i probablement contemporànies d'aquestes i, per altra part, una composició que pot ésser anterior, en la qual figuren unes dones nues, pintades amb cert realisme.

Totes aquestes pintures, entre les quals hi ha nombrosos grups d'aus, semblen ésser composicions que es refereixen a la procreació i caça d'animals.

Les altres coves, amb tot i no arribar a la importància de les de la cova del Tajo de las Figuras, són també molt interessants. A la cova del Arco hi ha unes escenes de caça, del final del paleolític. A las coves Cimeras unes figures humanes estilitzades i d'animals, neolítiques i animals més realistes, de fins del paleolític. A la cova del Tesoro, on hi hagué una estació neolítica ja coneguda, hi ha, en una de les parets, una pintura roja que pot representar un fal·lus. A les coves de los Ladrones, del poble de Casas Viejas, hi ha estilitzacions neolítiques, mans com les aurinyacianes de Castillo i d'Altamira, i una cervà bramant, magdaleniana. A la cova Ahumada, a la serra de Zanona, prop de la llacuna, hi ha un ídol neolític i una estilització humana, pintats. A més, es publica la Laja de los Hierros, roca amb signes gravats, alguns dels quals tenen semblances amb signes de les pintures neolítiques i eren ja coneguts. Aquesta roca es troba entre els pobles d'Alcalá de los Gazules i Medinasidonia. — B.

L. FOUGERAT. — *La Pelleterie et le vêtement de fourrure dans l'Antiquité*. (La Préhistoire. Les civilisations orientales. Les Barbares. La Grèce, Rome). — Paris, Béranger. Lyon, Georg. 1914. Un volum de XII + 353 ps. de 28 × 18 cm., amb nombrosos gravats en el text.

Es una història dels vestits de pell. Al parlar de la Prehistòria interpreta unes figures d'Altamira com homes vestits amb pells. Més endavant interpreta les dones de les pintures rupestres de Cògul com una escena de dansa, en la qual aquelles porten vestits de pell, que s'intenta restaurar. En una altra escena de Cògul, una cacera, l'autor creu també reconèixer pells en els vestits dels protago-

nistes, que semblen portar unes gorres d'igual material. Així s'interpreten també altres pintures d'El Bosque. — B.

HUBERT SCHMIDT. — *Der Dolchstab in Spanien (Opuscula archaeologica Oscari Montelio septuagenario dicata d. IX. m. Sept. a. MCMXIII*, Stockholm, Haeggström, 1913, ps. 70-78).

ID. ID. — *Zur Vorgeschichte Spaniens (Zeitschrift für Ethnologie*, 1913, ps. 238-253).

El Prof. Schmidt, conservador a la Secció de Prehistòria dels Museus de Berlín, en un treball anterior (*Der Bronzefund von Canena, Prähistorische Zeitschrift*, 1909), havia estudiat el tipus de l'alabarda de bronze que es troba al primer període de l'edat de bronze del Centre i N. d'Europa, trobant el seu origen a la cultura d'El Argar, de la província d'Almeria i, amb motiu d'això, feia un estudi sumari de la cultura de principis del bronze, de la Península ibèrica i estudiava el problema de la seva cronologia. Per a això seguia les relacions d'Espanya amb altres cercles de cultura, durant l'època del coure o fase de Los Millares, i els començos de l'edat del bronze o fase d'El Argar, a base dels dos tipus que les caracteritzen: el vas campaniforme i l'alabarda de coure o de bronze. El primer fixa la relació de l'eneolític espanyol, caracteritzat per les troballes de Los Millares, a Almeria, i de Palmella, a Portugal, amb el de l'Occident del Mediterrani (del qual són típiques les grutes d'Anghelu Rujú, a Sardenya, la cultura anterior al període sicúlic I, a Sicília i la cultura de Remedello, a Itàlia) per una part, i, per l'altra, amb l'època del coure del W. i centre d'Europa. El segon, o sigui l'alabarda, representa un tipus que d'Espanya, a principis de l'edat del bronze, passa cap al Centre d'Europa, probablement per la via del N. d'Itàlia. Aquests dos tipus mostren a Espanya, llavors, una cultura floreixent, independent d'altres civilitzacions.

A més, amb les relacions d'Espanya amb el Mediterrani occidental és possible arribar a una cronologia segura. L'aparició del vas campaniforme a Sardenya, Sicília i Itàlia permet establir la següent equació cronològica:

Palmella, Los Millares = Anghelu-Rujú = Cultura anterior al període sicúlic I = Remedello.

Així estableix, que aquestes cultures eneolítiques són anteriors al període sicúlic I, el principi de l'edat del bronze de Sicília, on es troben unes peces d'òs gravades que apareixen també al Mediterrani oriental, a la segona ciutat de Troia. Això permet arribar a una cronologia absoluta, car Troia i les cultures egees emparentades es daten amb llurs relacions amb Egipte. El resultat és que l'eneolític espanyol és anterior als temps de Troia II, i s'ha de datar abans del 2500 a. de J.-C.

Aquestes conclusions apareixen encara més clares amb els dos treballs de l'autor, publicats recentment. El primer, que forma part del volum dedicat a l'arqueòleg escandinau Montelius, amb motiu de complir setanta anys, és una investigació del procés de formació del tipus de l'alabarda de coure o de bronze. El Prof. Schmidt en troba precedents a l'eneolític i precisament són unes fulles de sílex que fins ara s'havien interpretat erradament com a puntes de llança. Són triangulars, de dos fils i amb unes regates a ambdós costats de la base per permetre la unió de la fulla a un mànec; es troben quasi sempre associades a fulles més estretes, evidentment de punyals, fet anàleg al que succeeix a les tombes d'El Argar, on l'alabarda de coure va associada a un punyal també de metall. Aquestes alabardes de sílex procedeixen de dòlmens amb corredor, de Portugal (Monte Abrão i Folha das Barradas, prop de Cintra). A Espanya se'n troba un exemple de Garrovillas (Càceres). L'ur datació a l'eneolític és assegurada pel material dels dits sepulcres, típic d'aquell període.

El segon article, està consagrat a estudiar la ceràmica de Ciempozuelos (Madrid), on apareix el tipus del vas campaniforme, ceràmica que s'estén per altres regions de la Península, principalment per Portugal (Palmella) i Andalusia (Carmona). La tècnica de l'ornamentació incisa, disposada en zones paral·leles i emplenada de pasta blanca, és objecte d'un minuciós estudi, així com la cultura en què apareix aquesta ceràmica, les seves relacions i difusió a Europa. La ceràmica de Ciempozuelos va sempre plegada amb les primeres coses de coure i és contemporània de l'última fase del desenrotllament de l'arquitectura megalítica, amb els sepulcres de corredor i els de falsa cúpula, que, per la cronologia obtinguda en *Der Bronzefund von Canena*, de què havem parlat, són clarament anteriors als sepulcres de cúpula de les regions de l'Egeu. Amb això es descarta l'origen micènic dels sepulcres de cúpula espanyols, essent ben diferents les dues evolucions que produïren aquest tipus sepulcral, als dos extrems del Mediterrani. L'espanyol representa l'últim perfeccionament del dòlmen amb corredor. L'egeu té relació amb la casa circular que es tanca amb falsa cúpula, de la qual es troben exemples premicènics a Orcomenos, i segurament

aquest tipus arquitectònic s'usa per a sepulcre, fent una evolució de la qual són dos graus diferents els *tholoi*, de Creta, i els posteriors sepulcres de cúpula micènics.

El tipus amb què la ceràmica de Ciempozuelos es relaciona amb el reste d'Europa és el vas campaniforme. Ja s'ha dit abans que es troba al Mediterrani occidental. Sembla que es difongué pel S. de França i al Centre d'Europa, seguint el Rhin i el Danubi. Des d'aquí passà per Turingia cap al Holstein i Dinamarca, influint en altres grups de ceràmica o produint formes mixtes i seguint el Danubi fins a la regió de Budapest. El vas campaniforme al Centre d'Europa va acompanyat, generalment, de les primeres coses de metall i es troba en sepulcres d'una raça braquicèfala que representa un element estranger, el qual s'hi expandeix a l'època de transició del neolític a l'edat del bronze, en un temps més o menys contemporani de la cultura eneolítica del S. de França i d'Espanya, o sigui no gaire després de 2500 a. de J.-C.

En canvi, a una altra regió d'Europa, on també s'introdueix el vas campaniforme, Anglaterra, les coses passen de diferent manera. Allí no va amb les primeres coses de coure, sinó amb les primeres de bronze; allí també es troba en sepulcres amb esquelets braquicèfals i el material és en part de pedra i en part de bronze. Això representa probablement una invasió d'un petit nombre de gents que, a principis de l'edat del bronze, devien partir de la desembocadura del Rhin i arribaren a Anglaterra, cercant mines de coure i d'estany, fundant una indústria metal·lúrgica i essent assimilats per la població ja allí existent. Això degué succeir en un temps que no es pot apartar massa dels vasos campaniformes del Rhin i del Centre d'Europa, o sigui un temps que durà tot lo més fins al 2000 a. de J.-C. I aquesta cronologia no pot ésser diferent de la dels primers grups amb bronze del N. d'Alemanya i Escandinàvia, i de la cultura paral·lela d'Aunětitz, a Bohèmia que s'han de datar entre 2500 i 2000, com la cultura d'El Argar d'Espanya.

Amb això, el vas campaniforme resulta d'immensa importància per a la cronologia de l'W. i del Centre d'Europa, durant l'eneolític i el principi del bronze, mercès a la seva expansió per tots aquells territoris.

I, per altra part, és curiós el fet que aquesta zona d'expansió acabi a Hongria i a Sicília. Això representa la intersecció amb un altre gran cercle de cultura on es desenrotlla una altra indústria de metall; es la civilització de la ceràmica pintada que s'estén pels països del Danubi, del S. de Rússia i dels Balcans, en l'última fase de la qual apareix el coure, com s'ha demostrat en els últims temps per les excavacions del Prof. Schmidt a Cucuteni (Rumania) i de Fr. László a Erőszd, prop de Brenndorf (Transilvania).

Aquestes dues cultures, amb una personalitat ben diferent i característica i una zona d'expansió ben marcada, representen segurament els dos primers centres de difusió de la indústria metal·lúrgica a Europa: Espanya i Hongria. Des d'aquests dos punts s'estén el coneixement del metall i amb ell certs tipus que ens permeten jutjar, per llur difusió en determinades regions, de la importància de cada un d'aquells centres.

Els dos treballs últims del Prof. Schmidt, junt amb l'anterior de què hem parlat, són una contribució importantíssima a l'estudi de la prehistòria de la Península Ibèrica, representant un gran esforç per a sistematitzar i fixar sòlidament les relacions de les cultures espanyoles de l'eneolític i de principis del bronze amb les dels països veïns i, finalment, per a arribar a una cronologia exacta.

Els resultats exposats, que són curiosament documentats i que avalora el gran coneixement del material, guanyat per l'autor en nombrosos viatges d'estudi i excavacions, són d'immensa transcendència i han d'ésser seriosament meditats. El material espanyol és tractat amb la més rigorosa objectivitat, i en el nostre concepte, les conclusions que s'obtenen són sòlidament establertes. — P. B. G.

LOUIS SIRET. — *Questions de Chronologie et d'Ethnographie ibériques.* — Tome I. *De la fin du Quaternaire jusqu'à la fin du Bronze.* — París, Geuthner, 1913. — 1 vol. de XIII × 504 ps. amb nombrosos gravats en el text i XIV làmines apart.

El nom de Mr. Louis Siret és un nom gloriós de la Prehistòria espanyola. Les seves investigacions, primer amb son germà i després sol, començades fa molts anys i no deixades ni un moment, fetes amb rigorós mètode científic en una època en què la Prehistòria era encara una ciència nova, han sigut un model de l'estudi intensiu d'un territori. Mercès a elles havem pogut tenir un cert sistema en el nostre material; hi han qüestions, quasi períodes sencers, en què, si alguna cosa

sabem, la devem als treballs del meritíssim enginyer belga. Des del gran llibre *Les premiers âges du metal dans le Sud Est de l'Espagne*, l'activitat de Mr. Siret en la investigació del sol no ha estat acompanyada de la mateixa activitat en les publicacions i aquestes no han tingut sempre l'objectivitat minuciosa que va fer que aquell primer llibre sigai, encara avui, un llibre actual, una font imprescindible de treball. Aquest és el defecte que assenyalaríem al llibre que ressenyem i que és el primer volum d'una obra en la qual Mr. Siret ha de condensar les seves teories sobre el desenrotllament de les cultures prehistòriques d'Espanya.

En aquest primer volum es tracta de l'arqueologia i l'etnografia, des de la fi del paleolític fins a la fi de l'edat del bronze. S'hi 'exposen novament, amb major documentació, les teories conegudes per articles anteriors: la cultura neolítica deguda a una invasió ibèrica; el coneixement dels metalls i, amb ells, la part millor de la cultura eneolítica, com els sepulcres de cúpula, producte de la colonització fenícia i això cap a 1550-1200; la civilització d'El Argar, des de 1200 a 800, fruit d'una immigració cèltica... Es impossible seguir aquí detalladament l'exposició de les teories de l'autor i la seva argumentació, plena d'enginy i procurant treure partit del material de tota Europa, del qual és un bon coneixedor. Això ens duria massa lluny. Ens limitarem sols a insistir en què les teories exposades en aquest llibre prescindeixen dels resultats de la investigació arqueològica recent. Així, per exemple, la qüestió de la influència oriental i, sobre tot fenícia, en l'eneolític i la qüestió cronològica. Avui, després dels treballs del Prof. Hubert Schmidt, per al Mediterrani, i d'Oscar Montelius, per al N. d'Europa i altres llocs, és impossible considerar la cultura eneolítica de Los Millares com a deguda a l'Orient i sobre tot com a contemporània dels últims períodes de l'Egeu, seguint les dades de Sophus Müller. I per això és decisiva la cronologia que està sòlidament establerta. L'equació cronològica Argar = Troia II, que porta en ella que la cultura eneolítica de Los Millares sigui anterior a Troia II, i que es confirma amb les relacions de les cultures del Danubi i dels Balcans amb Troia i els primers períodes de Tessàlia i de l'Egeu i dels tipus espanyols amb el Centre d'Europa, és cosa fonamental que fa impossible col·locar l'eneolític després de 1550.

I aquesta cronologia impedeix parlar de fenicis en l'eneolític i d'influències micèniques en els sepulcres de cúpula i en la decoració de certs vasos de Los Millares (els nomenats pops) que són pures estilitzacions de cares humanes. Probablement, si Mr. Siret hagués tingut més en compte l'evolució de la cultura megalítica a Portugal, on el sepulcre de cúpula és l'última conseqüència del desenrotllament de les formes sepulcral dolmèniques, no hauria vist tan clara la influència dels sepulcres de cúpula de l'E. del Mediterrani, que són fruit d'una evolució independent i a més, com ja havem dit, molt posteriors.

Per altra part, amb la cultura d'El Argar passa una cosa semblant. També en això és decisiva l'equació cronològica esmentada i, prescindint de que és arriscat parlar de celtes a principis de l'Edat del bronze i precisament a Espanya, la comparació de les formes d'El Argar amb les del tipus d'Aunetitz, de Bohèmia, no aguanta tampoc una crítica objectiva. Les formes d'El Argar són senzillíssimes i s'expliquen perfectament per l'evolució de les formes eneolítiques; fins l'obra mestra de la ceràmica d'El Argar té un precedent a l'eneolític: les copes del tipus de Ciempozuelos s'expliquen perfectament com l'addició d'un suport al tipus senzillíssim del vas en forma de casquet esfèric, que és una de les formes més primitives i elementals a tot arreu i que precisament a Portugal és la forma habitual a tots els dòlmens, fins els del grupus més antic. El mateix que passa a Espanya passa a Bohèmia: allí també s'explica perfectament la cultura d'Aunjetič com l'evolució de formes indígenes anteriors. I com que entre Bohèmia i el S. d'Espanya no es troba res que faci de pont per a passar d'una cultura a l'altra, és impossible admetre semblant dependència.

I sols dues paraules en la qüestió de la metal·lúrgia. Aquest és encara un problema difícil. És impossible, en l'estat actual dels coneixements, resoldre d'on vingué el primer coneixement del treball dels metalls. Sols és possible comprovar centres industrials més o menys contemporanis, per exemple l'espanyol i el dels Alps. A Hongria és versemblant l'existència d'un cercle de cultura independent, caracteritzat per l'enormitat de instruments de coure típics (per exemple els coneguts martells) i que s'han pogut fixar cronològicament al trobar-los amb la ceràmica pintada característica del Danubi i dels Balcans (Cucuteni a Rumania, Eröszd a Transilvania). És molt significatiu que en els últims graus del neolític, però abans de la indústria normal del coure, es trobin per tot arreu petits objectes de coure fàcils de fabricar a cops, sense necessitat d'ésser fosos; Espanya és precisament un bon exemple d'això: en una gran part d'estacions neolítiques, explorades pel mateix Siret, es troben, junt amb el material típicament neolític, escories de coure i algun altre petit objecte d'aquest metall, que explica perfectament l'ús creixent del coure i la paulatina

substitució dels útils de pedra, que encara abunden a l'eneolític, fins a la seva quasi absoluta desaparició al grau d'El Argar, on ja tot és de coure pur o amb l'aleació d'estany i de bronze.

Mes, malgrat tot lo dit respecte de les hipòtesis de Mr. Siret, el seu llibre és ple de coses molt útils i dades noves es troben per tot arreu en ses pàgines, particularment a l'últim capítol, on hi ha una part objectiva molt interessant en la qual es recullen nombroses notícies sobre instruments de bronze i s'intenta una tipologia i una classificació, encara que no s'hagi agotat la matèria. Això és un treball verament útil, car l'edat del bronze és, a Espanya, fóra de la seva fase inicial, molt desconeguda i els materials es troben dispersos en museus locals i en col·leccions particulars; llur reunió és, doncs, una obra molt meritoria. Moltes coses de les que publica ara Mr. Siret eren inèdites i, a més, en alguns casos, ha reunit pacientment resultats d'anàlisi del metall. Això últim ofereix dades molt curioses, com és la continuació de l'ús del coure pur, a pesar del coneixement de l'aleació de l'estany, en destrals i altres tipus, de finals de l'edat del bronze i que es troben al costat d'altres exemplars del mateix tipus que tenen la clàssica proporció de l'estany. — P. B. G.

CARL SCHUCHHARDT. — *Westeuropa als Kulturkreis. (Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, 1913, XXXVII.)*

El Director de la Secció de Prehistoria dels Museus de Berlín tracta, en aquest treball, de presentar l'W d'Europa com un gran cercle de cultura molt homogeni, del qual han sortit corrents propagant els seus tipus de ceràmica, armes, sepulcres i diferents construccions en dues direccions: l'una cap al Centre i N. d'Europa, i l'altra, pel Mediterrani, vers Orient.

El Prof. Schuchhardt estudia successivament certs tipus de ceràmica occidental, particularment el vas campaniforme, que evidentment tingué son origen en la Península ibèrica, propagant-se d'allí cap al Centre d'Europa. Els tipus de la destral, més o menys triangular, amb coll en punta i la fulla de punyal, de bronze, de fulla ample, són considerats també d'origen occidental, així com el tipus de la casa rodona, en contraposició al de la casa de planta quadrada, que es considera d'origen nòrdic i que d'allí passà a l'Egeu. El ritus d'enterrar els morts arrupits, les acrópolis fortificades i els megalits, es propagaren també des de l'Occident d'Europa. Els esquelets arrupits es troben ja en el paleolític i segueixen essent lo corrent en els kiøkenmoedings de Portugal i al neolític d'Espanya i França. Els megalits, segons les últimes investigacions, es propagaren des del SE. d'Europa, particularment Portugal, vers el Centre i N. i, per altra banda, pel Mediterrani, vers Orient. — P. B. G.

MANUEL CAZURRO. — *Los Monumentos megalíticos de la provincia de Gerona.* — Madrid, 1912. Publicació de la «Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas. Centro de Estudios Históricos». — 1 vol. de 84 ps. de 23'5 × 17 cm., amb figures intercalades en el text, XXXVI làmines apart i un mapa.

El Sr. Cazorro ha fet amb aquesta obra un bon catàleg dels monuments megalítics de Girona, fent de cada un d'ells una acabada descripció i acompanyant aquesta, quasi sempre, de plans i fotografies. A més ha consignat puntualment els resultats de les poques investigacions de què han estat objecte. Del treball del Sr. Cazorro resulta que els megalits, menhirs i dòlmens de diferents tipus, es troben a Girona, sobre tot en l'extrem dels Pireneus proper a la mar. Una extensió d'aquest grupus segueix el Pireneu cap a Occident. Per altre part, seguint la costa cap al S., es troba algún dòlmen isolat, apareixent un altre grupus a La Selva. En l'interior de la regió sols es troba algun menhir.

Amb poques excepcions, com la de la Creu d'en Cobertella, a Roses, tots els dòlmens són de no gaire grosses dimensions de planta rectangular i fets amb quatre o més lloses que aguanten la tapa. En alguns casos son una verdadera cista. A més, es troben altres formes: la cambra de planta més o menys circular, amb dues lloses que formen un corredor rudimentari (dòlmen de la font del Roure, a Espolla) i el gran sepulcre de corredor de la cova d'en Dayna, a Romanyà de la Selva. Aquest últim monument està tancat dintre d'un cercle de pedres, de 11 m. de diàmetre i sota d'un túmul: és una galeria coberta, de planta rectangular que, partint del cercle de pedres, arriba fins poc més enllà del centre d'aquest. Sembla que a Belloc, prop de Romanyà, hi ha una altra galeria coberta, inexplorada.

La cova d'en Dayna fou excavada pel seu propietari qui trobà una serie d'objectes que pertanyen, amb seguretat, a l'època del coure i que ofereixen notables paral·lels amb el material de

la cova dels Encantats, de Serinyà, publicat pel Sr. Cazorro en un dels anteriors ANUARIS. Dits objectes són, principalment, puntes de sageta, de sílex, de forma de fulla de llorer, un tros de ganivet, de sílex, dues plaques rectangulars, de fibrolita, de $9'5 \times 8 \times 0'5$ cm., fragments de ceràmica grollera, un amb incisions, i un punxó de coure.

Incidentalment, en la introducció que precedeix la descripció dels megalits, hi ha una notícia amb mides dels cranis trobats, junt amb òssos d'animals i ganivets de sílex, a la cova del Pla de la Rabiosa, de Torroella de Montgrí, i d'un altre crani que, procedent de la cova de Serinyà, es troba a la col·lecció Bosoms, de Besalú. — P. B. G.

J. R. MÉLIDA. — *Arquitectura dolmènica ibera. Dólmenes de la provincia de Badajoz (Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, XXVIII, 1913, ps. 1 i seg.)*.

El Prof. Mérida ha omplert amb aquesta bella monografia un dels buids més grans de la Prehistòria espanyola. Extremadura és una de les regions més plenes de megalits, i llurs formes estan emparentades amb les de Portugal. A més hi ha, en diferents col·leccions, nombrosos objectes, com, per exemple, les conegudes plaques d'esquist, amb decoracions incises, que és probable que procedixin dels megalits del país, malauradament quasi tots violats des de molt temps.

La major part dels monuments que ha descrit el Prof. Mérida són sepulcres de cambra circular, amb corredor llarg, tancat tot dins d'un túmul amb cercle de pedres i pertanyen a una de les fases més avançades de l'arquitectura megalítica; de l'últim grau d'aquesta (sepulcres de cúpula) n'hi ha també alguns exemples en el treball esmentat. Cal citar-ne especialment alguns molt curiosos per llurs particularitats. Al Prado de la Làcara, al SE. de Mèrida, hi ha un sepulcre de la planta ordinària dels sepulcres de cambra circular amb corredor; mes, les lloses estan treballades per dintre formant convexitat, cosa que constitueix una varietat notable del tipus cupuliforme.

Un sepulcre de corredor, de Garracha, té la particularitat que el corredor, en lloc d'ésser de la forma rectangular allargada ordinària, és trapezoidal, amb la base a la cambra circular.

El docte Professor de la Universitat Central inclou en son treball unes observacions sobre l'origen de les formes desenrotllades dels megalits, atribuint la introducció dels sepulcres de cúpula a la influència micènica i les formes intermediàries entre aquells i els dòlmens senzills a assaigs fets per adaptar el model estranger.

Nosaltres creiem que hi ha seriosos inconvenients que s'oposen a aquesta teoria, fundada en la semblança, a voltes sorprenent, de les formes espanyoles amb les egees. El sepulcre de cúpula occidental té precisament una explicació natural en sa mateixa patria, on tant abunda i on tants graus anteriors es troben que permeten establir una sèrie tipològica des del senzill dolmen. El mateix mobiliari funerari mostra també la mateixa cultura en els uns i en els altres, amb la sola diferència que, en els sepulcres de corredor desenrotllat i en els de cúpula, aquella cultura ha progressat i ha passat de l'ús de la sola pedra a l'ús del coure.

Però sobre tot és la cronologia el que ens impedeix admetre les influències egees en els nostres megalits.

Es cert que els d'Extremadura han estat violats, i no tenim més base per a datar-los que els paral·lels tipològics amb les formes portugueses i algunes espanyoles, com els sepulcres de cúpula d'Andalusia, apart de que els objectes que, procedents d'Extremadura, es troben en diverses col·leccions, idèntics als que surten en els megalits de Portugal, afirmen encara més els paral·lels tipològics. Tot això creiem que és suficient per a incloure els dòlmens extremenys en la data dels altres amb troballes conegudes. Ara bé: aquestes troballes posen aquests graus desenrotllats de l'arquitectura megalítica peninsular en els finals del neolític i en el ple eneolític o sigui abans del 2500 a. de J.-C., cap als primers períodes minoics primitius de Creta. Segons això, tota influència micènica és impossible, car aquesta s'hauria hagut de produir molt més tard, cap a la meitat del segon mil·lenni a. de J.-C. — P. B. G.

ENRIQUE EGUREN Y BENGUA. — *Estado actual de la Antropología y Prehistoria Vascas. Estudio antropológico del pueblo vasco. La Prehistoria en Alava.* (Tesis doctoral en Ciencias naturales). — 1 vol. de 163 ps. de $24'2 \times 16'2$ cm. i cinc làmines apart. — Bilbao, Imprenta de Eléx-puru Hnos., 1914.

Aquest treball es proposa donar l'estat actual de la qüestió del poble vasc, segons l'Antropologia i la Filologia, i recollir les notícies, disperses en revistes difícilment accessibles, respecte la Prehistòria d'Alava. Es fet amb molta cura, procurant agotar la bibliografia.

La part de prehistòria d'Alava conté notícies molt interessants d'algunes coves, on s'han trobat òssos i sílex, i de megalits: (menhirs i dòlmens de forma senzilla, sense corredor) que malauradament estan quasi tots violats. D'alguns dòlmens és possible saber el que hi havia: així, a Eguilaz, es trobaren destrals de pedra, anells de serpentina i un ganivet de sílex; a Escalmendi, tres línies d'esquelets, separats per petites lloses. A més es parla d'un túmul d'Oquina, fet de pedres, sota les quals es trobaren en desordre òssos corresponents a diversos esquelets, una punta de sageta de coure, de forma triangular, amb espiga, un punxó de banya i trossos de ceràmica grollera. Aquest túmul sembla ésser de l'edat del bronze un xic avançada i per això és particularment interessant ja que de l'edat del bronze, llevat de la primera fase (El Argar), són escassíssims els sepulcres. — P. B. G.

F. KESSLER: *La Préhistoire des Iles Baléares (Période mégalithique)*. Congrès Préhistorique de France. Compte-rendu de la neuvième session. — Lons-le-Saulnier, 1913. — Ps. 410 i seg. — (Paris. Bureaux de la Société Préhistorique Française. 1914).

Conferència sobre els monuments megalítics de les Balears (talaiots, navetes, taules, etc.). A la conferència segueixen unes observacions de M. Marcel Baudouin, interpretant els talaiots i les navetes com a ossuaris per a òssos descarnats, i les taules com a llocs per a exposar els cadàvers fins que quedaven reduïts només a les ossades. Les observacions acaben amb un intent de fixar la data d'aquests monuments, arribant-se a la conclusió que els talaiots són més antics que les navetes i que aquests es començaren a construir cap a l'any 8000 a. de J.-C.

Semb'a excessivament aventurada la teoria del Sr. Baudouin que contradia els resultats de tots els que han intentat fixar la cronologia prehistòrica, apojant-se precisament en càlculs astronòmics que sempre han despertat la més viva oposició per part dels especialistes. — B.

PELAYO QUINTERO ATAURI. — *Uclés. Segunda parte. Excavaciones efectuadas en distintas épocas y noticia de algunas antigüedades*. — Cádiz, Imprenta de Manuel Alvarez, 1913. — Un vol. de 196 ps. de 21 x 13'5 cm. i nombroses làmines fora de text.

Aquest volum és la segona part de l'obra del Sr. Quintero sobre Uclés. La primera tractava de qüestions d'història medieval; aquesta recull les notícies referents a la Prehistòria i a l'Arqueologia d'Uclés, fins a l'època visigoda.

Per la multitud d'estacions de què dona compte el llibre del Sr. Quintero, algunes ja conegudes, es veu que la comarca d'Uclés és molt interessant per a l'Arqueologia.

A part de les coves de Cabeza del Griego, probable emplaçament de l'antiga Segóbriga, que fou habitada ja abans per les tribus iberes, és particularment interessant la cova de Segóbriga, que descobrí el Sr. Quintero i que s'excavà en diverses ocasions, particularment pel P. Capelle. Té distintes galeries, amb diferents entrades; s'hi han trobat molts enterraments de diferents tipus: el cadàver arrupit cobert amb un munt de terra, o posat dintre de grans gerres, com a El Argar i en un tercer tipus, que sols s'ha trobat una vegada, hi havia dos esquelets enterrats en un clot i, assobre dues grans lloses que en sostenien una altra, construcció que el Sr. Quintero compara a un dòlmen.

Prop d'una de les entrades de la cova, tapada amb grans lloses, s'hi trobaren en desordre els òssos de diversos individus, alguns dels quals presentaven en el crani ferides no cicatritzades i, prop d'ells, hi havia un panyal, un punxó, dues agulles, dues puntes de sageta, una punta de llança (?) i una destral, tot de coure. Aquestes coses són les úniques de metall que es trobaren a la cova; la resta del material consisteix en destrals de pedra, sílex (alguns corresponen a una falç), útils d'òs i ceràmica amb moltes formes, de tipus d'El Argar.

Sembla que es tracta d'una estació eneolítica paral·lela d'algunes de la província d'Almeria que semblen un intermedi entre el pur eneolític de Los Millares i el període inicial de la típica edat del bronze (El Argar). Hi ha motius per a sospitar que aquesta cova fou rehabilitada a l'època de Hallstatt, fet que s'ha observat també en altres coves que ja havien estat ocupades al neolític, per exemple la cova dels Encantats, de Serinyà (Girona) (1). — P. B. G.

(1) Aquesta suposició l'ha feta ja Joulin (*Les âges protohistoriques dans le Sud-Est de la France et dans la Péninsule ibérique*, *Revue Archéologique*, 1910, II, p. 211) i, efectivament, el vas dibuixat al llibre del Sr. Quintero (a la part superior de la làmina col·locada immediatament abans de la pàg. 113) té, a jutjar per aquest dibuix, una de les formes més característiques de la primera edat del ferro.

VICENTE BARDAVIU PONZ. — *Historia de la antiquísima villa de Albalate del Arzobispo.* — Zaragoza, P. Carra, Suc. de Salas, 1914. — 1 vol. de VIII + 668 + VII ps. de 21'5 × 14 cm. i diverses làmines fora de text.

Aquest llibre es proposa tractar extensament la història d'Albalate del Arzobispo (Terol) fins als temps actuals, mes els primers capítols estàn destinats a recollir notícies de troballes arqueològiques, que es consignen molt minuciosament. Per tractar-se d'un terreny molt ric en estacions i per la cura amb que'l Sr. Bardaviu descriu les troballes, ha d'ésser aquest llibre molt consultat; és molt d'alabar l'atenció que s'hi ha donat a l'Arqueologia, per abundar poc les publicacions de material d'aquesta part d'Espanya. A més, el Sr. Bardaviu és el descobridor de les estacions d'Albalate i les ha investigades fent tota mena de sacrificis, mogut pel seu entusiasme i desig d'aportar noves dades a la ciència.

L'autor descriu, en primer lloc, un jaciment que suposa paleolític i, després, altres interessants, neolítics i ibèrics. Els neolítics semblen pertànyer cap al final del període, com ho indiquen les sagetes de sílex finament tallades (triangulars amb espiga, de fulla de llorer), semblants a les del sepulcre de Vallderroures i de Calaceit, de què s'ha parlat en altra part d'aquesta *Crònica* (1). Les principals estacions neolítiques de que parla el Sr. Bardaviu són les següents: a Barranco de la Hoz, en una sapultura excavada en una penya, s'hi trobaren dos esquelets de grans dimensions, una destal de pedra negra, molt ben polida per les dues cares i tosca pels cantells, una punta de sageta de sílex, molt ben tallada, de forma de fulla de llorer i fragments d'un vas de fang groller, amb incisions. A la cova del Subidor es trobaren, dispersos, un ganivet de sílex i una sageta, també de sílex, triangular amb espiga i, sota una capa de cendres, set esquelets de crani dolicocefal i d'ossos mol robustos. Junt a un dels cranis es trobaren restes d'un vas de fang groller i una mandíbula de gos. Al barranc de Val de Oria, molt barrejats amb restes posteriors, per exemple, ceràmica ibèrica i trossos de ferro, sortiren un ganivet de sílex i una punta de sageta, de coure, amb espiga i les puntes laterals prolongades. A més, sembla que al terme d'Albalate hi ha nombroses coves, encara per explorar.

Unes sepultures excavades a les roques de Sant Josep, que donaren sols ossos humans, sembla que pertanyen, contra el que suposa el Sr. Bardaviu, a temps molt avançats, i és probable que es tracti d'enterraments d'època cristiana.

Al terme d'Albalate hi ha notables estacions ibèriques, en les quals apareix, com a les altres estacions de Calaceit i d'altres llocs, la ceràmica a torn, pintada, junt amb la grollera, feta a mà i amb ceràmica hel·lenística, fusaioles, pesos de teier, etc. El Sr. Bardaviu cita les estacions de Cantalobos, Cabezo de las Abejas, Cabezo de Val de Urrea, El Radriguero i Cabezo del Olivar. A la primera estació, que sembla la principal, a més dels objectes esmentats, hi han sortit una mena de falç, claus i puntes de llança, de ferro, anells de bronze, una pedra de molí, troços de pedres d'esmolar, unes boletes de terrissa amb ornaments incisos i una inscripció ibèrica en un fragment de ceràmica.

A més d'aquestes estacions ibèriques del terme d'Albalate, l'autor posa en el seu llibre una llista de les que coneix en els termes veïns de Belchite, Lécera, Oliete, Alcanyis, La Puebla de Híjar, Vinaceit, Azaila, etc. i, per fi, parla extensament de les notícies que es tenen de la dominació romana en aqueixa regió. — P. B. G.

MARQUIS DE CERRALBO. — *Nécropoles ibériques.* (*Congrès International d'Anthropologie et Archéologie Préhistoriques.* Compte rendu de la XIVème session. Genève, 1912), ps. 593 i seg.

Aquest treball és una comunicació al Congrès de Ginebra en la que es donà compte de les excavacions de les necròpolis d'Aguilar de Anguita, Luzaga i Arcóbriga, essent això un avenç del llibre que el Marquès de Cerralbo prepara sobre les seves descobertes que fan època en la història de la nostra Arqueologia i que han omplert llacunes que abraçaven edats senceres en la Prehistòria del Centre d'Espanya. Mercès a aquestes excavacions, es coneix avui el final del Hallstalt o el de La Tène d'aquelles regions amb una riquesa de materials que no s'hauria pogut sospitar mai. Esperem que el Marquès de Cerralbo, amb una publicació digna de les seves troballes, les faci utilitzables per a tot el món científic.

Les tres necròpolis que en el treball ressenyat es descriuen, formen grans rectangles travessats per línies paral·leles de sepulcres, posats a poc més d'un metre l'un de l'altre i indicats per lloses

(1) Vegi's ps. 821 i segs.

dreces, a manera d'estela, sota les quals es troben generalment els objectes que constituïen el mobiliari funerari. La cendra del cadàver es troba continguda en un vas que, a Aguilar, conté a més dues fusaïoles.

Aguilar de Anguita es caracteritza per la gran abundància d'objectes de ferro: espases, llances i altres armes, *umbos* d'escut, frens de cavall, ferradures, etc.; els de bronze abunden molt menys que a altres necròpolis, amb tot i haver-n'hi de curiosíssims: tanques de cinturons, plaques circulars, combinades i unides amb cadenetes i ornades amb cercles i ornaments fets de fil de bronze, fent combinacions d'espitals. El caràcter d'aquesta necròpolis, com encertadament nota el Marquès de Cerralbo, és predominantment de fins del Hallstatt, encara que hi apareguin ja algunes coses de La Tène.

Sobre tot són interessants els diferents tipus d'espasa d'antenes, amb fulla i empunyadura de ferro, que formen una vera evolució tipològica, des de les espases curtes d'antenes semicirculars, amb una planxa plana i un petit botó en el seu mig, fins a l'espasa d'antenes, que quasi s'han convertit en dos botons de ferro que es toquen junt al còs de l'empunyadura. Aquesta evolució tipològica de les espases, que es separa dels últims tipus hallstàtics del Centre d'Europa, sembla representar la prolongació del Hallstatt a Espanya fins més avall del 500 a. de J.-C., data d'acabament de la primera edat del ferro en aquelles regions; ho mostren a més les fíbules de transició del Hallstatt al La Tène que acompanyen les espases, a Aguilar.

Aquesta necròpolis degué ésser utilitzada llarg temps: la seva data final ens la dona una fibula de La Tène II segons l'antiga classificació (La Tène C segons Reinecke), que és un dels escassos objectes de la segona edat del ferro que han sortit a Aguilar. Es d'esperar que quan el Marquès de Cerralbo hagi publicat completament aquesta necròpolis, es pugui establir bé la cronologia relativa dels seus sepulcres i això donarà de segur molta llum per a multitud de problemes.

La necròpolis de Luzaga ofereix algunes diferències notables: hi falta la varietat d'espases d'Aguilar, les fíbules de transició continúen, i se'n troba alguna de La Tène I (La Tène A o B); en canvi hi ha una quantitat i una varietat enorme de formes de ceràmica; especialment, hi abunda el tipus de gerro de flors, amb peu. El caràcter d'aquesta necròpolis continú essent netament hallstàtic.

Una particularitat notable de la ceràmica d'aquesta necròpolis és que hi ha uns pocs vasos amb cercles concèntrics, incisos i uns altres amb aquest ornament pintat, junt amb ratlles ondulades i algú altre tema; tots ells semblen indicar la primera introducció de la pintura ibèrica en el centre d'Espanya.

La necròpolis d'Arcóbriga presenta notables diferències amb les dues anteriors. Hi abunda molt més el bronze i les formes de la ceràmica se separen molt de les de dites necròpolis. Aquesta diferència es troba també en les espases i en les fíbules, entre les quals predominen notablement els tipus de La Tène.

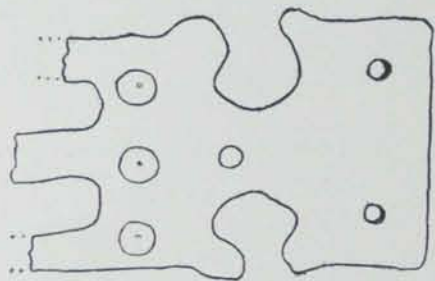
En aquests cementiris es veu l'acabament de la cultura hallstàtica a Espanya i com enllaça amb la de La Tène. Aquest fet és notablement il·lustrat amb les altres necròpolis, excavades pel Marquès de Cerralbo: Olmeda i Higes s'agrupen amb Aguilar. Lur caràcter és també netament hallstàtic, amb gran abundància d'espases d'antenes de diferents varietats tipològiques; el material de La Tène quasi no es troba, les tanques de cinturó que, com a Aguilar, abunden molt, són dels mateixos tipus. En canvi, Clares, Hortezueta de Océn i el Molino de Benjamín són més característiques de La Tène i han d'agrupar-se amb Arcóbriga. Van faltant les espases d'antenes; les fíbules, a més d'altre material, són també dels tipus de La Tène. Al Molino de Benjamín hi ha també quelcom de ceràmica pintada.

Amb els notabilíssims descobriments del Marquès de Cerralbo podem dir que ja coneixem, amb certa profusió de detalls, el fi de la cultura de Hallstatt a Espanya. Els resultats obtinguts es relacionen i confirmen amb les altres troballes d'espases d'antenes, dels últims tipus, a Portugal, a la part nord d'Andalusia i fins a la costa SE. (Villaricos), llocs aquests últims on la cultura hallstàtica penetrà poc. Mes queda encara molt fosc un problema interessantíssim: el de les etapes anteriors d'aquesta cultura a la Península. Els materials existents, són escassos (punyals de ferro, amb empunyadura d'antenes de bronze, de Galícia i la regió Cantàbrica; les necròpolis hallstàtiques catalanes; la ceràmica de Hallstatt en coves de Catalunya i de la província de Logroño). Però abans de poder-se veure bé el que fou l'evolució del Hallstatt a Espanya, cal omplir les immenses llacunes de províncies senceres espanyoles de les quals no sabem absolutament res; les troballes fetes no són suficients ni formen un tot orgànic per a permetre veure clara la dita cultura. — P. B. G.

JOSEPH DÉCHELETTE. — *Agrafes de ceinturon ibèriques d'origne hellènique.* (*Opuscula archaeologica Oscari Montelio septuagenario dicata* D. IX M. Sept. A. MCMXIII, ps. 233 i seg.) Holmiae, in sedibus L. Haeggstrœmi, MCMXIII.

El malaguanyat Conservador del Museu de Roanne, en aquest article, que forma part del volum dedicat per arqueòlegs de tots els països al il·lustre Oscar Montelius, el sistematitzador de l'edat del bronze del N. d'Europa, tracta d'establir la cronologia i l'origen d'una serie de tanques de cinturó que es troben a Espanya i al S. de França.

Hi ha dos tipus principals: l'un, que considera el prototipus, procedeix de l'Acebuchal, prop de Carmona (Sevilla), d'una sepultura del segle VI-V; l'altre apareix al Centre d'Espanya, a la necròpolis d'Aguilar d'Anguita, junt amb espases curtes, d'antenes, en un sepulcre que Mr. Déchelette data al segle IV; després es troba a la costa del Mediterrani (a Empuries i a la necròpolis de Cabrera de Mataró), amb espases i fibules de La Tène II o sigui al segle III i, finalment, al S. de

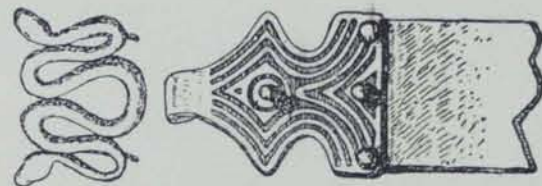

França, en un túmul de Ger, la coneguda necròpolis de fi del Hallstatt. Un tipus molt emparentat es troba també a Empuries, a la necròpolis amb fibules de La Tène II, i en una estatua d'un guerrer, de data insegura, procedent de Grézan (Gard), a França.

Mr. Déchelette creu que el prototipus de l'Acebuchal dona, al anar-se tancant les aletes laterals, els altres dos tipus. Cerca l'origen del primer a Grecia, fundant-se en que al S. de l'Heraion d'Olimpia es trobà una tanca de cinturó idèntica al tipus d'Aguilar, Empuries, Cabrera de Mataró, etc. La data d'aquesta és insegura, car Furtwaengler al publicar-la no detalla més les circumstancies de la troballa; però, pel fet de trobar-se a Grecia

i a Empuries, colònia grega, creu Mr. Déchelette que's pot suposar l'origen grec (vers el segle VI-V) d'un tipus que evolucionà fins a produir els altres, cap al segle IV.

La construcció de Mr. Déchelette no sembla prou sòlida, ni és prou clara la evolució tipològica que estableix. Per altre part, fins si aquesta fos exacte, a l'origen grec li falta molt per estar fixat amb solidesa; precisament l'exemplar d'Olimpia és de cronologia incerta i més modern que'l de l'Acebuchal. Els tres trobats a Empuries no provenen tampoc res, ja que dos són també de data incerta i l'únic del qual se sap segur com es trobà i es pot calcular l'època, entra precisament en el grupus més modern d'aquests cinturons, el del segle III, que va junt amb material de La Tène II.

Cal no oblidar l'importància d'un altre fet que creiem decisiu, i és l'aparició del cinturó a Aguilar d'Anguita i a Ger. Dels exemplars del tipus amb varies pues aquests dos representen els més antics, com ja reconeix Mr. Déchelette. Però hi ha una altra cosa importantíssima, i és que ambdues necròpolis representen una cultura semblant: la fase final del Hallstatt. Per altre banda, l'exemplar d'Aguilar no està sol; a Aguilar mateix, i a les demés necròpolis amb material hallstàtic o de La Tène, explorades pel Marquès de Cerralbo (Olmeda, Clares, Higes, etc.), abunda molt aquest tipus, i de diverses localitats del centre d'Espanya se'n coneixen nombrosos exemplars, encara que les circumstancies de llur troballa s'ignorin (exemplars del Museu Arqueològic Nacional de Madrid).

Tal abundància d'aquest tipus, al Centre d'Espanya, on no es troba absolutament res d'origen ni d'influència grega; la seva aparició a Ger, una necròpolis hallstàtica; el caràcter originàriament hallstàtic de les necròpolis del Centre d'Espanya, encara que's continuessin utilitzant fins a La Tène; el fet mateix de trobar-se en les estacions de la costa, com Cabrera de Mataró i Empuries, junt amb material de La Tène en els casos en que són segures les circumstancies de la troballa (1) semblen demostrar que el cercle de cultura a que pertany aquest tipus és el del Hallstatt del SW. d'Europa, encara que continués en el de La Tène. — P. B. G.

(1) Un altre exemplar trobat recentment és el de La Gessera (Caseres), amb material ibèric.

JOSEPH DÉCHELETTE. — *Manuel d'Archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine.* — II. *Archéologie celtique ou protohistorique. Troisième partie. Second Age du fer ou époque de La Tène* (Paris. Auguste Picard, 1914). — 1 vol. de VIII + 911-1693 ps. de 23 × 14'5 cm. i XIII làmines i un mapa fòra de text.

Aquest volum del *Manuel* de Déchelette, que vegé la llum poc abans de la mort de l'autor, és potser el millor de tota l'obra, per l'abundància del material i per la seva sistematització seguint els tres períodes de Tischler.

Es molt interessant per a nosaltres la incorporació al material general de les troballes espanyoles. Del material típic de La Tène es parla del de Cabrera de Mataró, de les coses d'aquest període que es troben a les necròpolis excavades pel Marquès de Cerralbo, i de troballes soltes de fibules. Estudià també les espases curvades (*falcata*), les tanques de cinturó, i la ceràmica ibèrica pintada.

Respecte d'aquesta última, encertadament es protesta de l'origen micènic, fent ressaltar els fets cronològics que s'oposen a semblant hipòtesi, o sigui el que la ceràmica ibèrica més antiga no puja més amunt de la segona part del primer mil·leni a. de J.-C., separada, per tant, de la micènica, per més de set segles. Amb raó cerca Déchelette l'origen de la ceràmica ibèrica en el contacte de les poblacions indígenes de la costa espanyola amb les colònies gregues, com un fet paral·lel al de la ceràmica pintada cèltica, de França. — P. B. G.

HORACE SANDARS. — *The Weapons of the Iberians, with supplement containing text of the passages from classical historians referred to in the paper, rendered in to english by E. J. Forsdyke, Esq., M. A., of the British Museum.* — Oxford, University Press, 1913 (tirada apart del vol. LXIV de *Archaeologia*).

Aquest llibre és un bell treball de recollida de materials que fins ara estaven dispersos i que era molt necessari ajuntar i classificar adequadament. Es molt digna d'elogi la cura amb què s'ha recollit tota classe de notícies referents a les circumstàncies de les troballes, cosa que tothom que hagi tingut que veure quelcom amb troballes i publicacions antigues, sab que no és pas feina fàcil ni agradable. Ha sigut a més, molt encertat l'establir d'una vegada amb solidesa la cronologia relativa de les troballes, per a lo qual s'han utilitzat tota mena de fonts arqueològiques i filològiques.

Nombroses il·lustracions fan possible utilitzar amb molt fruit aquesta publicació, on s'estudien successivament els diferents tipus d'espases, els punyals, la falarica, el *soliferreum* o *saumon*, l'escut, els elms, etc. Els capítols que's refereixen a les espases són particularment importants, i cal ocupar-se'n amb algú deteniment.

Les espases d'antenes. — Aquest tipus, que s'ha trobat més o menys en tota la Península, però en gran quantitat, sobretot, a les necròpolis excavades pel marquès de Cerralbo (principalment la d'Aguilar de Anguita) ofereix algunes variants, i, encara que lo corrent és que empunyadura i fulla siguin de ferro, a voltes s'ha trobat amb empunyadura de bronze. El material que acompanya l'espasa d'antenes (tota de ferro) a Aguilar de Anguita, el constitueixen fibules anulars i fibules de transició al La Tène (dels segles V-IV a. de J.-C.), apart dels ornaments de bronze. A més, en la dita necròpolis es troben tipus probablement posteriors i que deuen representar una transició als de La Tène II (1), escassíssims a Aguilar, al revés del que succeeix a la necròpolis d'Arcòbriga, també excavada pel marquès de Cerralbo, on les espases d'antenes són l'excepció, essent, en canvi, lo normal les de La Tène II.

Mr. Sandars fixa la data de les espases d'antenes d'Aguilar per les fibules de transició, a fina's del segle V i a principis del IV, apoiant-ho en el fet que la necròpolis deu atribuir-se als celtes, l'entrada dels quals a Espanya calcula vers el 450 a. de J.-C.

Que els sepulcres d'Aguilar siguin celtes sembla provar-ho la gran semblança de llur material funerari amb el d'Avezac-Prat i altres necròpolis de finals del Hallstatt del Migdia de França. A més, l'espasa d'antenes és, a Espanya, una cosa propia de les regions celtitzades, puix a les altres, sobre tot a la costa del S., constitueix una raresa, a més que aquí s'hi troben els tipus més evolucionats. Al S. d'Espanya no hi arriba sinó l'últim grau de l'evolució tipològica; i això

(1) En la classificació del La Tène, Sandars segueix la de Tischler, adoptada també per Déchelette. El seu La Tène II és, doncs, el *Mittellatène* de Tischler o sigui el La Tène C. de Reinecke.

ens dóna una bona base per a la cronologia, en la qual cosa hem de dissentir de les dates de Mr. Sandars.

Si al S. i SE. d'Espanya l'espasa d'antenes apareix en son últim grau d'evolució, en sepulcres de finals del segle V al IV (i sempre he cregut que algunes de les crateres gregues dels sepulcres de Villaricos, que ordinàriament es daten al IV, arriben fins al V), les antenes de ferradura, o sigui el començament de l'evolució del tipus, si es troba també a Espanya, deu ésser bastant anterior. I, efectivament, així sembla que és. Al N. i Centre d'Espanya l'espasa d'antenes ofereix una serie de tipus intermediaris, la qual cosa permet seguir molt bé l'evolució tipològica.

Dels primers tipus se'n troben uns quants exemplars a Galícia i a la costa cantàbrica (Mr. Sandars cita precisament el punyal amb empunyadura de bronze d'Ortigueira). Segueix després el punyal amb antenes de ferradura, però amb empunyadura de ferro, que apareix algunes vegades en les necròpolis del Centre d'Espanya, excavades pel marquès de Cerralbo, i en l'extrem E. d'Espanya, en la necròpolis de Gibrella, a Capsech, prop d'Olot. Ultimament, vénen els tipus d'antenes curtes i els d'antenes en forma de botó, que van plegats amb les fibules de transició al La Tène, en les necròpolis del marquès de Cerralbo i amb els vasos grecs, de finals del segle V al IV a. de J.-C., al SE. d'Espanya. A aquests tipus succeeix ja l'espasa de La Tène II.

Amb això sembla clara la cronologia relativa. I cal assenyalar un fet curiós de l'evolució hallstàtica a Espanya. L'última fase del Hallstatt del Centre d'Europa s'introdueix, amb identitat absoluta d'un dels seus tipus fonamentals: el punyal d'antenes de ferradura i amb mànec de bronze; lentament evoluciona i, d'aquesta evolució, sols s'en troben paral·lels al S. de França. Entretant, al Centre d'Europa i al N. de França s'ha format la cultura de La Tène, la primera fase de la qual no penetra a Espanya, o penetra sols en ses darreríes; el La Tène II posa fi a l'evolució hallstàtica espanyola.

Veiam ara la cronologia absoluta.

Per a determinar-la tenim tres fets: 1.º, la coexistència dels tipus d'antenes degenerades amb els vasos del segle V-IV a Villaricos i llur suplantació, als sepulcres més moderns d'Aguilar i als primers d'Arcòbriga, pels tipus de La Tène II, que assenyalen el final de l'evolució; 2.º, la varietat de tipus intermediaris: antenes curtes, antenes de ferradura, tot de ferro, que suposen un cert temps per a formar-se (i això ho confirma la llarga duració de la necròpolis d'Aguilar, on es troben uns 2,200 sepulcres); 3.º, la identitat dels punyals d'antenes de ferradura, amb mànec de bronze, amb els tipus del Centre d'Europa.

Així doncs, si la fase hallstàtica del punyal amb antenes de ferradura, es data des de 650 al 500 a. de J.-C., cal reconèixer que les antenes de bronze espanyoles no cauràn gaire lluny del 600. Així, abans del 500 o no gaire lluny d'aquesta data, degué començar la utilització de la necròpolis d'Aguilar, on apareixen els tipus immediats, o siguin les antenes de ferradura de ferro. I l'evolució continuà, durant els segles V i IV, fins que, a últims d'aquest, s'acaba amb la introducció de les primeres coses de La Tène; i, si creiem, amb Mr. Sandars, que el punyal d'antenes assenyala l'entrada dels celtes a Espanya, cal suposar-la més aviat vers el 600 (com ho fan altres, per exemple Schulten) que cap al 450.

L'espasa «falcata» o μάχαιρα. — L'autor estudia successivament les diverses estacions que permeten establir una cronologia d'aquest tipus. Segons aquest curós estudi, resulta que apareix, entre altres casos menys importants, a la necròpolis de Villaricos, amb vasos grecs del segle IV, a Almedinilla, probablement cap al mateix segle, a Cabrera de Mataró, en la primera meitat del III, i, finalment, per al segle I a. de J.-C. es té el testimoni d'un veterà de Cèsar respecte al seu ús en la batalla de Munda, i una moneda del legat d'August, P. Carisi, encunyada a Espanya l'any 23 a. de J.-C., en la qual es representa una falcata.

Aquesta arma no sembla d'origen ibèric i, segons Mr. Sandars, fou presa dels grecs, suposant que això pogué succeir per mediació dels mercenaris ibèrics, enviats per Dionisi de Siracusa en auxili d'Esparta, en guerra contra els beocis (369-368). A Grècia la μάχαιρα comença a substituir l'espasa recta (quasi bé l'única que coneixen els pintors dels vasos de figures negres) a últims del segle VI. Quant té lloc el floreixement de les figures roges (Brygos, Duris, etc.), la μάχαιρα està ja generalitzada.

Pel que toca a l'origen d'aquest tipus d'espasa, és quasi segur que el seu precedent sigui el ganivet corbat (representat també pels pintors de vasos de figures negres). Creu Mr. Sandars que aquest desenrotlló pogué tenir lloc a l'Àsia, i apoia aquesta opinió amb el fet de coincidir la seva adopció a Grècia amb la guerra persa i amb la representació d'aquesta espasa al monument de les Harpíes, de Xantos.

Si això és cert o si, pel contrari, la *falcata* procedeix del ganivet corbat europeu, usat durant l'últim període de l'Hallstatt i principis del La Tène, és una qüestió que mereix ésser estudiada (1).

Es notable que el tipus de l'espasa corba no és sempre idèntic: variants en la curvatura i en l'empunyadura semblen indicar un tipus que s'està formant paral·lelament, en llocs diferents. Aquests fets creiem que exclouen l'origen grec o bé oriental, malgrat la *μάχαιρα* del monument de Xantos. El cas de Grecia és exactament el mateix de Bosnia, Krain o Itàlia: sempre les espases corbes versemblantment evolucionades del ganivet i els dos tipus trobant-se plegats, en estacions més o menys contemporànies.

A aquests fets cal ara afegir-n'hi un altre d'Espanya. Aquí el tipus de l'espasa corba es perfeccionà moltíssim i abunda molt en la costa del S. i de l'E., essent característic de la cultura ibèrica de la segona meitat del primer mil·lenni a. de J.-C., mes cal cercar els precedents precisament en la part de la Península de cultura més semblant a la del Centre d'Europa. Les necròpolis del Marquès de Cerralbo ofereixen, potser també en això, la clau del problema. A totes les necròpolis amb espases d'antenes, en els mateixos sepulcres que aquestes, apareix un ganivet corbat, de petites dimensions i de tipu idèntic a l'espasa corba del S. Fins l'empunyadura ofereix gran semblança.

Es clar que, per veure bé la transformació, cal esperar que hi hagi més materials, amb tot, el fet és molt significatiu i és un bon paral·lel dels que s'han assenyalat d'Itàlia i dels països de la monarquia austro-hongaresa.

L'espasa de La Tène. — Apareix a Arcóbriga, on ja havem dit que és el tipu dominant (potser també a Fuente Tojar i a Almedinilla), i a Cabrera de Mataró. A aquest últim lloc està molt ben datada per la ceràmica campaniana de la primera meitat del segle III i per fibules. Totes les espases de La Tène espanyoles són del període II.

Mr. Sandars, atribueix la introducció d'aquest tipus apoiant-se en un text de Diodor (V, XXXIII), a una invasió de gals que, per efecte de la pressió dels belgues, penetraren al S. de França i invadiren des d'allí, passant el Pirineu, l'extrem NE. de la Península. La mateixa necròpolis de Cabrera de Mataró és atribuïda a aquesta invasió gala. — P. BOSCH GIMPERA.

P. BOSCH GIMPERA. — *Zur Frage der iberischen Keramik (Memnon, Zeitschrift für die Kunst- und Kulturgeschichte des Alten Orients, VII, 3, 1913, ps. 166-181, amb sis làmines).*

Aquest treball és un intent de recopilació del material existent de ceràmica ibèrica i d'ordenació geogràfica i cronològica, cosa indispensable abans d'intentar resoldre el problema de l'origen de la ceràmica ibèrica i de les influències que hi pogueren jugar un paper. Heus-aquí la síntesi d'aquest estudi.

Distribució geogràfica. — Es possible distingir quatre regions principals, amb unes certes característiques peculiars: primer la mena del fang, després particularitats de forma i de decoració.

La primera és al SE. d'Espanya, principalment a les províncies d'Alacant, Murcia i Albacete, s'estén per tota la costa oriental de la Península, penetra pel S. de França fins al Rose, i compren a més les illes Balears.

Aquesta regió es caracteritza per la gran riquesa de decoració i la gran varietat de les formes. En primer lloc trobem els ornaments lineals, cercles concèntrics i ratlles ondulades paral·leles, que constitueixen l'ornament típic de la ceràmica ibèrica, comú a totes les regions. Després segueixen decoracions peculiars d'aquesta regió: primer, decoració floral estilitzada en combinacions molt decoratives; segon, representacions d'animals (el fantàstic *carnassier* i l'ocell); finalment, representacions humanes, com en els vasos d'Arxena i d'Elx, aquestes últimes sumament primitives i infantils, contrastant amb la vera mestria amb què a voltes es pinten els ornaments vegetals i animals. Una sola vegada la representació humana és feta amb desembraç, al vas d'Empuries, amb dos homes armats, en el qual s'ha vist la influència de la ceràmica grega.

(1) A més dels coltells corbats que acompanyen el material de finals del Hallstatt i principis de La Tène i que s'estenen per tota Eurpa, cal notar que de les espases corbes, d'un sol fil, s'en coneixen bastants exemplars. A Bosnia, a més de Bihač, on apareixen amb material de principis del La Tène i amb el ganivet corbat (*Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina, VII, p. 3 i seg.*), es troba també a Sanskimost (id. id., VI, p. 110, fig. 175), en una estació de finals del Hallstatt i principis del La Tène. Més al N. es troba l'espasa corba en una necròpolis, propera a Saint-Michael al Krain (Much, *Atlas, lám. LIX, ns. 4, 5 i 6*). Al N. d'Itàlia apareix també, i precisament en els llocs influïts per la cultura del Centre d'Europa. Ja Cartailhac, en la pàg. 258 de *Les âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal*, parla de diversos exemplars, cita que es podria completar amb una revisió del material d'aquesta època, de *La Civilisation primitive en Italie*, de Montelius.

Les formes més notables són: vasos cilíndrics, especialment barrets de copa, vasos de ventre esfèric, plats, *oenochoes* i ampolles.

La segona regió s'estén per Andalusia, sobre tot per la conca alta del Guadalquivir. Es caracteritza per l'ornamentació exclusivament geomètrica i la divisió del vas en zones per línies de color. Les formes són menys variades que a la regió anterior, essent les més comunes els vasos de panxa esfèrica, els plats i les copes amb peu. A la província de Jaén sembla existir una varietat local que constitueixen uns vasos petits en forma de doble con, envernissats de color de xocolata.

La tercera regió s'estén per la conca de l'Ebre, sobre tot per Aragó, a les parts afrontant amb Saragossa i Terol, i es fica a les regions fronterisses de Catalunya.

Aquí les decoracions geomètriques senzilles perden importància i predominen els motius vegetals estilitzats, sobre tot l'eura i els ornaments geomètrics complicats, particularment combinacions d'espivals, que formen moltes vegades frisos, com en els vasos de La Zaida. En aquests es troben també representacions animades, series d'animals i la figura humana, totes molt inferiors a les semblants de la regió del SE.

Formes típiques d'Aragó són vasos cilíndrics que tendeixen a tancar-se per dalt, barrets de copa, plats fondos, *oenochoes* i grans àmfores ventrades, molt freqüents, tant a Aragó com a Castella.

A la quarta regió que s'estén per Castella, s'hi poden distingir dos grups: un, oriental, a la conca del Jalón, i un altre, occidental, a la part alta de la del Duero. El grupus oriental, avui, després d'haver estudiat novament el material de les excavacions del marquès de Cerralbo, pot sistematitzar-se amb més precisió.

Cal distingir-hi tres varietats, que representen tres períodes cronològics successius:

La primera varietat és la ceràmica pintada de les necròpolis del Molino de Benjamín i de Luzaga, en les quals domina el material de La Tène II. Les formes són idèntiques a les d'altres necròpolis de la mateixa regió, amb material de fins del Hallstatt i de La Tène II. En aquesta ceràmica del Molino de Benjamín i de Luzaga hi apareix la pintura, que es redueix a decoracions geomètriques senzillíssimes. El caràcter cèltic d'aquestes necròpolis (que s'han considerat generalment com a ibèriques) sembla evident per la gran quantitat de paral·lels que ofereixen amb el material de França i del Centre d'Europa, i la pintura hi és probablement una importació vinguda de l'Ebre.

La segona varietat és la que es troba generalment a les restes de poblats i és igual que la ceràmica de la capa ibèrica de Numancia.

La tercera, que forma principalment la major part del material d'Arcóbriga trobat dintre de les cases romanes, és de fang groguenc, amb decoracions geomètriques, vegetals i d'animals estilitzats, pintats d'un color negrós molt clar. L'exemplar més notable d'aquesta tercera varietat és el vas amb galls estilitzats i curioses combinacions de sagetes, fulles estilitzades i una espècie de palmeres. Les formes d'aquesta varietat són generalment difícils de reconstruir.

Al grupus occidental, fóra de Numancia i Termes, el material es escàs i mal conegut. En aquests llocs, sobre tot al primer, és molt abundant, i hi son representades les dues últimes varietats del grupus anterior castellà.

La ceràmica numantina procedent de la capa ibèrica és notable per caracteritzar un grupus regional originalíssim, amb formes i decoracions peculiars. Les formes típiques són copes amb peu a voltes molt alt, taces, plats, àmfores ventrades, *oenochoes*, vasos semblants als moderns boc de cervesa, morters, embuts, etc. També s'hi troben trompetes de fang.

En la decoració perden importància els cercles concèntrics i les ratlles ondulades, al costat d'extraordinàries combinacions de motius lineals (espivals, meandres, taulers de dames, swàstiques) i de motius vivents: ocells, peixos, cavalls, protomes, animals fantàstics, a voltes molt estilitzats, junt amb curioses representacions humanes, sobre tot de guerrers.

La ceràmica ibèrica d'altres indrets d'Espanya, es mal coneguda, se'n troba a Extremadura, i probablement també a Portugal.

Cronologia. — Es molt difícil, a voltes, fixar amb exactitud les dates d'algunes estacions amb ceràmica pintada, sobre tot en poblats habitats durant llarg temps, més els límits cronològics de cada regió és sempre possible fixar-los.

I. En moltes de les estacions estudiades pel Prof. P. Paris, al SE. d'Espanya, s'hi trobaren coses romanes. Per altra part, a Amarejo es trobaren, amb la ceràmica ibèrica, fragments grecs del segle IV, i a Redobán s'hi recolliren crateres itàliques. Però les bases de la cronologia d'aquesta regió són Ibiça, Villaricos i Empuries, a més d'altres llocs, com per exemple les esta-

cions del S. de França, on es confirma el que es dedueix dels primers. A Ibiça, la necròpolis en que es troba ceràmica ibèrica fou utilitzada des del segle VI o V fins a l'època romana, com ho indiquen els amulets i gemes cartaginesos, d'estil egipci, la ceràmica grega i itàlica, i la hel·lenística i romana.

A Villaricos, en un grup de sepulcres, amb la ceràmica ibèrica es trobaren crateres gregues del segle V-IV, i en un altre aparegué la ceràmica romana amb la ibèrica.

A Empuries es troba ceràmica ibèrica a les tres capes: en la més superficial és escassa i va amb ceràmica romana; en la del mig, del segle III al I, va amb la campaniana; i en la capa més fonda, del segle V-IV, s'hi troba ceràmica ibèrica de decoracions vegetals, com la del SE. d'Espanya, amb ceràmica grega de figures roges.

Les dates extremes d'aquesta regió son, doncs, el segle VI i l'època romana.

II. A Andalusia serveixen de punt d'apoi per a establir la cronologia la ceràmica grega del segle V a IV trobada a Almedinilla, que fixa la data inicial, i la *terra sigillata* que a la necròpolis de Fuente Tojar acompanyava la ceràmica ibèrica i que dona la data final.

III. A Aragó la data inicial sembla més tardana que a la costa. Ho indiquen alguns fragments grecs i hel·lenístics dels segles IV-III, trobats a les estacions de Calaceit, que contenen material ibèric amb pintura, i ceràmica campaniana que surt a aquest últim lloc i a Belmonte. En general a les estacions ibèriques d'Aragó falta la ceràmica romana.

IV. Al grupus oriental castellà les tres varietats están ben datades: la primera al segle III, pel material de La Tène II que l'acompanya; la segona, pels paral·lels numantins, als segles III-II; la tercera varietat, a l'època romana, pel material romà de les cases d'Arcóbriga i pel fet que a Numancia es troba ceràmica semblant, a la capa romana.

Al grupus oriental, prescindint d'estacions de les provincies de la part mitjana de la conca del Duero, en les queals es troba ceràmica romana juntament amb la ibèrica, cal fixar-se en Numancia.

Aquí la data final és donada per la destrucció de la ciutat, per Escipió, el 133 a. de J.-C. i per la seva presència als campaments d'aquest cabdill romà. La data inicial és més difícil de calcular; no sembla que s'hagui de recular més enllà d'un segle o d'un segle i mig, car la pintura de la ceràmica numantina té un estil molt unitari, que presenta l'aspecte d'ésser fruit del floreixement de la ciutat en un temps relativament curt. A més sembla reforçar aquesta suposició el fet que, a mida que es penetra en l'interior del país, van essent més tardanes les dates inicials. A la capa romana surten algunes mostres de la ceràmica groguenca, que en el grup occidental castellà constitueix la tercera varietat. Aquesta ceràmica també surt a Termes.

Aquests són els resultats que semblen deduir-se de l'estat actual de la investigació. Entrar en el problema de l'origen de la ceràmica ibèrica és sortir de l'objecte d'aquest treball. La seva atribució a influències micèniques o a la ceràmica grega geomètrica sembla descartada. A Espanya no s'ha trobat res de ceràmica micènica ni de les més antigues espècies gregues. La importació hel·lènica, en quant ens és coneguda per les troballes, comença amb les últimes espècies jòniques de fins del segle VII o de principis del VI a. de J.-C., com ho sabem per Empuries.

També sembla descartada la hipòtesi d'en Siret d'ésser producte de la influència púnica. A Cartago mai es produí un floreixement de la ceràmica que pogués influir seriosament en un altre lloc. Un vas de Cartago, amb decoracions ibèriques, parla, pel contrari, d'una influència ibèrica a Cartago. Si de la ceràmica púnica prengué quelcom la ibèrica fou, amb seguretat, ben poc i potser tant sols algunes formes.

Probablement el que més influí en la ceràmica ibèrica fou la importació grega, no la de la Grècia primitiva sinó la dels segles VI i V. Potser aquesta importació desvetllà el gust per la ceràmica pintada. — P. B. G.

Excavaciones de Numancia. — Memoria presentada al Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes por la Comisión Ejecutiva. — Madrid, 1912, Imprenta Artística de José Blass y Compañía. — 1 vol. de XIII + 51 ps. de 32 x 23 cm. amb 30 fig. intercalades en el text, LXV làms. i quatre plans apart.

Aquest llibre és el primer, d'una serie que la Comissió espanyola es proposa publicar, donant compte del curs dels seus treballs i descobriments. L'edició és feta amb gran luxe i els nombrosos gravats i belles làmines que conté en fan un bon instrument de treball i permeten fer-se càrrec de la importància extraordinària de les troballes de Numancia.

El text és purament descriptiu; després d'una part destinada a la historia de les excavacions,

s'estudien les restes arquitectòniques de la ciutat i les seves capes (romana, ibèrica i l'altra en què es troben restes prehistòriques), descobrint-se la disposició dels carrers i les cases ibèriques, sobre les ruïnes de les quals, seguint més o menys la mateixa disposició, els romans construïren llur ciutat.

Un problema interessant és el de la muralla, perquè, en diferents punts, les excavacions del Professor Schulten i les de la Comissió espanyola, han descobert uns fonaments de 5 m. de gruix, amb sortints quadrats de 5 m., com si corresponguessin a torres. És curiós que fóra d'aquest recinte es troben encara edificacions costa avall, degudes a extensions de la ciutat per fóra de la muralla.

Les troballes són després estudiades i curiosament reproduïdes. És impossible ocupar-se aquí detalladament de la multitud de peces importantíssimes que es publiquen i dels problemes que susciten. Sols farem notar alguns fets curiosos, com per exemple la coexistència de diferents tècniques en la ceràmica: la ceràmica feta a mà, a voltes grollera, però generament molt ben feta, i, al costat d'aquesta mena, la ceràmica a torn, pintada i sense pintar, que revela un grup local en la ceràmica ibèrica, molt ben caracteritzat, tant pel fang com per les formes i els ornaments. Sembla que a Numancia s'han creuat diferents corrents culturals i caldrà esbrinar el que en la ceràmica numantina ve de fonts gregues, el que és degut al floreixement local i el que pugui ésser herència de civilitzacions antigues del centre d'Espanya. Probablement les cultures de Hallstatt i de La Tène, vingudes del Centre d'Europa, que tants rastres de llur influència han deixat a la Península (espases, fíbules, etc.), no són estranyes a Numancia i, així com algunes formes de ceràmica recorden de seguida models grecs, altres sugereixen paral·lels amb els vasos de les necròpolis, amb material d'últims del Hallstatt i de La Tène, de la província de Guadalajara, i fins amb les necròpolis del S. de França i de més lluny, pertanyents al cercle de cultura de les edats del ferro del Centre d'Europa. Aquestes influències que es manifesten en la ceràmica, es confirmen amb les fíbules del tipus de La Tène, que es troben al costat d'altres tipus específicament peninsulars.

Un altre fet notable és que amb els objectes d'importació de la costa, com per exemple les perles de vidre, no es troba ceràmica de fàbriques hel·lenístiques, que tant abunda a totes les estacions ibèriques de la conca de l'Ebre (Calaceit p. e.) i que arriba fins a la porta de Celtiberia: (la necròpolis de Belmonte, prop de Calatayud). En canvi, la ceràmica hel·lenística és una troballa habitual en els campaments dels voltants de Numancia.

Pel demés, el quadro de cultura que revelen les troballes de Numancia té tots els elements típics de les poblacions ibèriques, com les figures tosques de fang, els pesos de terra cuita, les fusaioles, els molins de mà, etc. De les mateixes formes de la ceràmica, n'hi ha moltes que corresponen a tipus generalitzats a tota la Península, encara que amb més o menys variants locals, per exemple les àmfores de panxa esfèrica i vores planes sense formar sortint, els *oenochoes*, algunes variants de copes, etc.

Per acabar, notem també que hi ha coses que sols apareixen a Numancia, com els típics gerros, de forma semblant als moderns vasos per a cervesa.

La cultura de Numancia, a jutjar per les troballes, resulta una curiosa combinació d'elements generals ibèrics amb altres influències, però sempre amb un segell notabilíssim local que fa inconfundibles les coses numantines. — P. B. G.

MANUEL GONZÁLEZ SIMANCAS. — *Numancia. Estudio de sus defensas* (*Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1914, XXX, ps. 465 i seg.).

El Sr. González Simancas, membre militar de la Comissió de les Excavacions de Numancia, tracta un punt interessantíssim que han d'aclarir les excavacions: el de les defenses de Numancia, on s'han trobat noves restes de les muralles, que estigueren fetes de dues parets paral·leles, amb espines intermediàries, emplenat tot amb pedra.

El Sr. González Simancas estudia les portes i fortificacions escalonades que es troben en els vessants del turó de Garray i els diversos moments del siti, revisant el text d'Apià, tractant de deduir que és errada la consideració que fa el Prof. Schulten, de les restes de paret de les altures immediates a Numancia (Castillejo, Peña-Redonda, etc.), com els campaments d'Escipió i que, a son entendre, pertanyen a barris que es construïren després de començada la guerra cel·tibèrica i en els quals es refugià la població arevaca que devia abandonar les seves residències d'altres punts de la regió. El mur que unia les restes d'aquests grups de construccions (que Schulten interpreta com a mur de circumvalació amb què, segons Polibi-Apià, Escipió uní els seus

campes, impedit del tot l'accés a Numancia), segons el Sr. González Simancas és un mur que unia els nomenats barris.

Finalment, es tracta d'on pogueren estar situats els campaments d'Escipió, ja que es nega que fossin als voltants de Numancia. El Prof. Schulten havia trobat restes de varis campaments a la Gran Atalaya de Renieblas, campaments que, segons ell, són de diferents èpoques: per exemple, uns de començos de la guerra celtibèrica, de la campanya de Nobilior i fins dels temps tardans de Sertori. Aquí, a Renieblas, a 7 km. a l'E. de Numancia, creu el Sr. González Simancas que situà Escipió el seu camp, potser en el lloc d'un poblet celtiber; creient que Fabi Màxim posà el seu a retaguardia de l'altura nomenada de la Dehesilla.

Aquests resultats del Sr. González Simancas són verament sorprenents, perquè mostrarien una curiosíssima concentració als voltants de Numancia, fent poc menys que il·lusori el siti de la ciutat per Escipió, que col·locaria tan lluny els seus campaments. La interpretació del Professor Schulten del text de Polibi-Apià, sembla més versemblant i amb ella s'expliquen millor el mur de circumvalació i les restes de les altures properes a Numancia que pogueren pertanyer a les obres de siti. Una altra cosa que sembla parla en favor de la interpretació d'en Schulten és el fet de les troballes de ceràmica hel·lenística a dits campaments.

Cal esperar la publicació del material per a pronunciar-se definitivament. — P. B. G.

SANTIAGO GÓMEZ SANTACRUZ. — *El Solar Numantino. Refutación de las conclusiones históricas y arqueológicas defendidas por Adolf Schulten, Profesor de la Universidad de Erlangen, como resultado de las excavaciones que practicó en Numancia y sus inmediaciones.* — Madrid, Imprenta de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1914. — 1 vol. de 212 ps., de 19'5 × 12'5 cm.

Aquest llibre és la reimpressió d'una serie d'articles publicats en el *Noticiero de Soria* en els quals, amb llenguatge impropri d'una discussió científica, s'intenta demostrar que'l Prof. Schulten s'ha equivocat en les seves conclusions. Es més un llibre de polèmica que d'estudi, contenint amb tot, notícies interessants. — P. B. G.

ADOLF SCHULTEN. — *Die Ausgrabungen in und um Numantia (1905-1912) (Internationale Monatschrift für Wissenschaft und Technik, 1913, ps. 447 i seg.)* — Traducció castellana d'Hugo Grunwald: *Mis Excavaciones en Numancia.* Barcelona, Casa Editorial Estudio, 1914. 33 ps., de 25 × 15'5 cm., amb deu gravats.

Es una sumaria exposició, destinada al gran públic, dels treballs de Schulten a Numancia, als campaments d'Escipió, prop de la ciutat i als diferents camps de l'Atalaya de Renieblas.

S'exposen, succesivament, la historia de les excavacions, una descripció general del resultat d'aquestes a la ciutat, el que eren els set campaments, el mur de circumvalació i els forts per a tancar el pas del riu, seguint després la descripció dels cinc campaments trobats a la Gran Atalaya de Renieblas, construïts, dos probablement sota Cató, l'any 195 a. de J.-C., un tercer per Nobilior, el 153, als començos de la guerra celtibèrica i els dos últims cap al 75-74, en temps de les lluites entre Pompeu i Sertori.

Acaba amb la noticia de dos altres campaments, trobats a la regió corresponent a l'antiga Celtiberia: el primer prop d'Almazán, descobert per D. Aureli González de Gregorio, construït per Nobilior o bé utilitzat per ell i l'altre, descobert pel Marquès de Cerralbo entre Aguilar i Anguita, a 20 km. a l'E. de Sigüenza, i probablement també relacionat amb la guerra celtibèrica. — B.

ADOLF SCHULTEN. — *Numantia. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1905-1912. — I. Band. Die Keltiberer und ihre Kriege mit Rom.* — München, Bruckmann, 1914. — XVIII + 404 ps., de 33 × 25 cm. i 5 mapes.

Aquest volum és el primer de la publicació de les excavacions del Prof. Schulten a Numancia i als campaments. S'hi tracten les qüestions històriques previes, com, per exemple, els problemes etnogràfics referents als celtibers, la topografia, i les guerres de Celtiberia, fins al siti de Numancia per Escipió. Seguirà un segon volum que tractarà de la ciutat, i un tercer, dedicat a les obres de siti d'Escipió i als campaments de la Gran Atalaya de Renieblas. Acompanyen aquest volum cinc mapes: dos referents a qüestions etnogràfiques de tota la Península, que són els que mercès a l'amabilitat del Prof. Schulten reproduïm, i tres relatius a la topografia de les guerres celtibèriques: Celtiberia i el teatre d'aquelles, la comarca de Numancia, i els voltants de Numancia.

Així com a les campanyes d'excavacions, subvencionades per diferents institucions científiques alemanyes i pel mateix Emperador, cooperaren diversos especialistes, a la publicació col·laboraràn W. Barthel, H. Dragendorff, E. Fabricius, E. v. Groller, J. Haeberlin, H. Hofmann, H. Jacobi, U. Kahrstedt, C. Koenen, A. Lammerer, Fr. Leonhard, E. Pfretzschner, Fr. Schmidt, M. von Zglinicki, i està subvencionada per l'Institut Arqueològic Imperial i pels Ministeris de Cultes i de la Guerra, de Baviera.

De les coses que conté aquest primer volum, a més de la guerra celtibèrica, exemplarment estudiada, la part destinada a qüestions etnogràfiques posa en clar, en molts casos creiem que definitivament, problemes referents als pobles antics de la Península que necessitaven ésser estudiats com ara s'ha fet, revisant els textos. Així l'etnografia d'Espanya i els moviments dels seus pobles, des del 700 a. de J.-C., deixen d'ésser un caos de notícies contradictòries; creiem que el doble moviment dels celtes des de França cap al S., i dels ibers des d'Andalusia, per la costa oriental de la Península, cap a França, i més tard llur penetració al Centre d'Espanya, són coses fermament establertes. Un altre resultat del Prof. Schulten, també cal mirar com molt important: els ligurs com a població d'Espanya anterior als ibers i als celtes.

Fem ara un extracte dels resultats del llibre.

PRIMERA PART. — ELS CELTIBERS. PROCEDENCIA, TERRITORI I POBLE

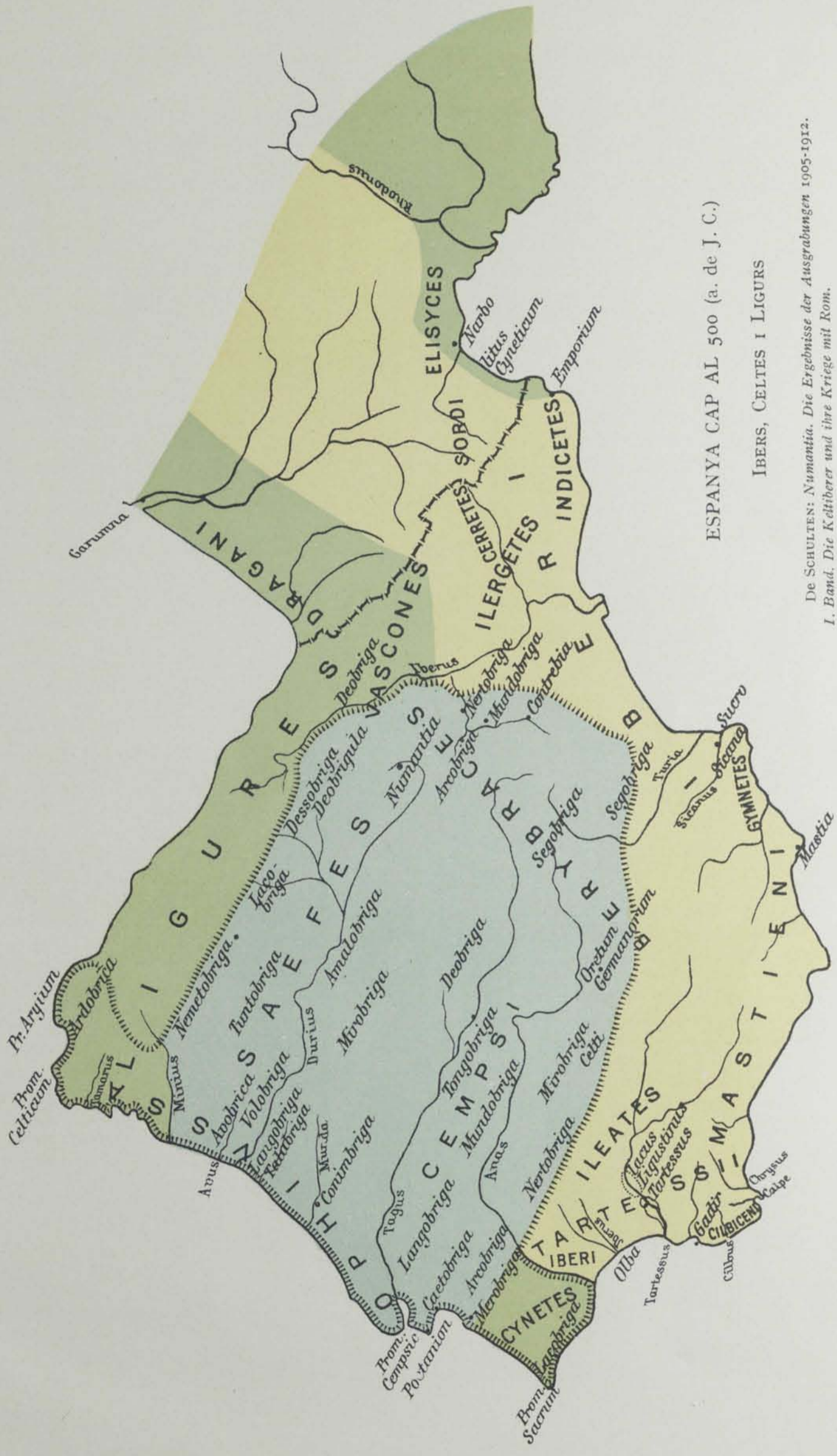
Etnologia. — Després d'un capítol en el qual s'exposen les fonts antigues i els autors moderns que tracten de l'etnologia celtibèrica, l'autor combat l'opinió dominant: que els Celtibers són celtes en terra d'ibers.

Els Celtibers són precisament el contrari: ibers que s'han establert en un territori celta. Això ho confirmen varis indicis. El nom dels Celtibers, que no apareix en la literatura abans del 300 i que sembla introduït per Timeu, està format, com altres de significació ben coneguda (p. e. *Λιβυφοίνικες*, o sigui fenicis establerts a Libia; *Βλαστοφοίνικες*, o fenicis en terra de bàstuls; *Ἑλληνογαλάται*, o gàlates hel·lenitzats); de manera que el segon element és el determinant del significat fonamental del compost: aixís *Κελτίβηρες* vol dir «ibers cèltics», o sigui ibers en terra de celtes. N'és un altre indicatiu el fet que, per la difusió dels noms de lloc cèltics, particularment els en *-briga*, a tota la *Meseta* i a Portugal, els celtes degueren ocupar tot aquell territori (1), i combinant això amb què restes de la població netament cèltica sols se'n conservaren al SW. i al NW. de la Península (*Celtici*) i en un recó de les cordilleres al N. i al S. de la *Meseta* (*Berones*, *Germani*) cal deduir la prioritat dels celtes a la *Meseta* i llur expulsió pels ibers. A més la prova històrica d'aquesta prioritat la dona el curs de les expansions ibèriques, com es veurà més endavant.

Els Ibers. — Quan comencen els testimonis històrics apareixen els tartessis, establerts a la conca del Betis des de temps immemorials. En la costa viuen entre l'Anas (Guadiana) i l'Iberus (Río Tinto). Des d'allí s'estenen cap a l'E. Són reconeguts per totes les fonts antigues com ibers, mes el lloc de llur procedència cal cercar-lo a l'Àfrica. Allí s'hi troben en abundància noms de lloc i de persona ibèrics, i la comunitat de raça manifestada per la concordància de particularitats somàtiques, espirituals i fins de costums entre ibers i berebers, és també cosa coneguda. D'això no en segueix encara la procedència africana dels ibers, però sí de que, a mida que's puja vers el N., desapareixen aitals noms de lloc (sols es troben a Espanya, a l'Aquitania i a les illes de l'W. del Mediterrani), abundant, en canvi, moltíssim a l'Àfrica. Si el poble hagués vingut del N. es trobarien també cap a aquesta banda, sobre tot a França. D'aquesta falta i de llur abundància extraordinària a l'Àfrica, cal deduir que d'aquest últim lloc partiren els ibers al penetrar a Espanya. La data en què això succeí no es pot precisar amb seguretat.

L'extensió dels ibers pel Mediterrani es pot seguir bé amb els llocs en *-tanus* que's troben, a més del N. d'Àfrica, Espanya i Aquitania, a les illes Balears, a les Pitiuses i a Sardenya, on sembla que arribaren directament des d'Àfrica. També pot comprobar-se l'existència dels ibers a Malta i a Sicília, on els sicans (ibers) es distingeixen clarament dels sículs (il·liris), arribats des d'Itàlia, els quals constituïren després la massa de la població indígena de la illa. En canvi, Còrcega i Itàlia no foren iberitzades, i si s'hi troben concordàncies etnogràfiques amb Espanya, provenen dels ligurs, la població primitiva, que ja era establerta a Espanya abans d'arribar-hi els ibers.

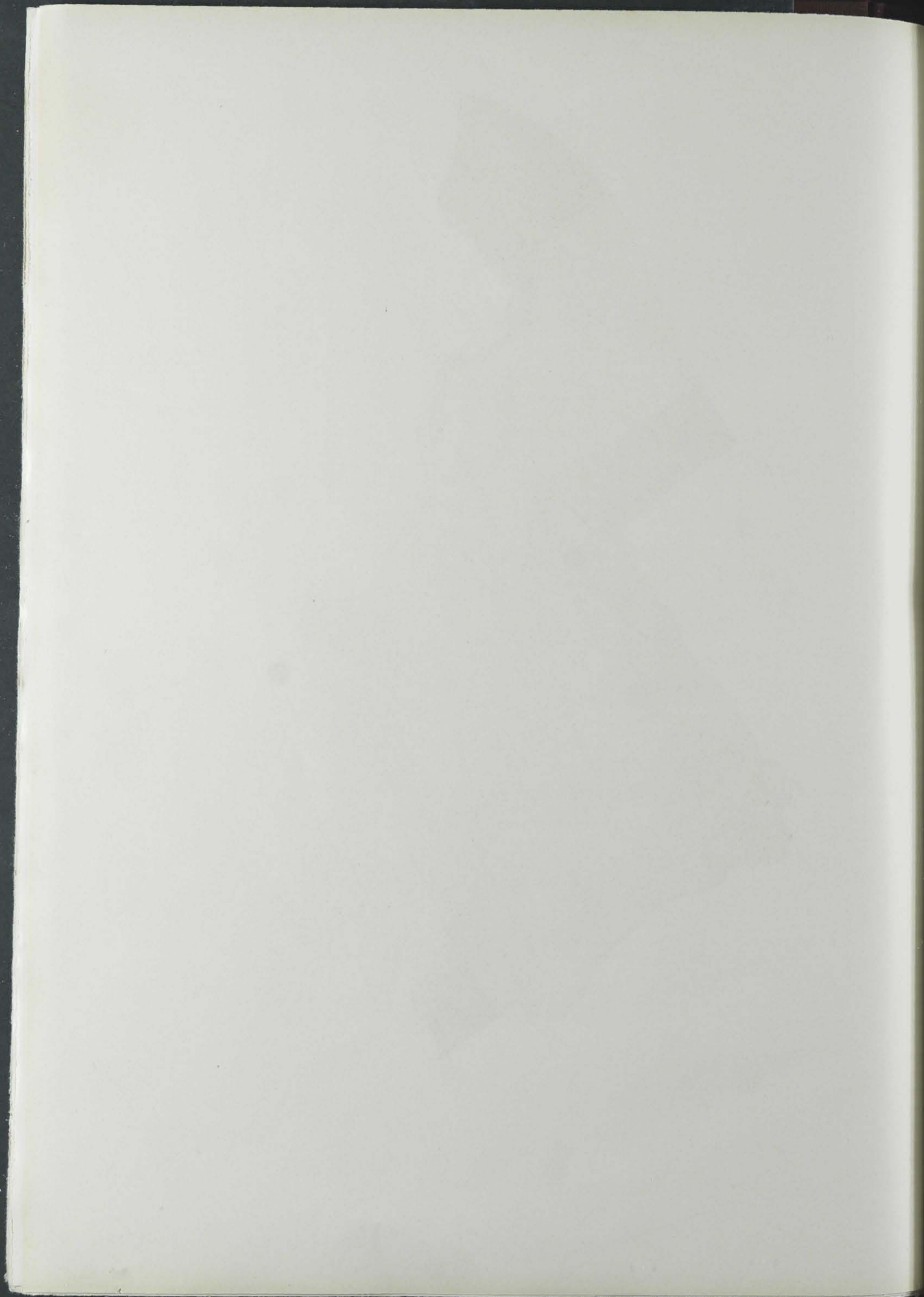
(1) A la costa i a Cantàbria falten aquells noms de lloc. Un parell de noms en *-briga* (Juliobriga, Augustobriga) de Cantàbria, són de fundacions romanes.

ESPANYA CAP AL 500 (a. de J. C.)

IBERS, CELTES I LIGURS

De SCHULTENS: Numantia. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1905-1912.
I. Band. Die Keltiberer und ihre Kriege mit Rom.

Ligurs. — Aquests constitueixen la població més antiga d'Espanya, que un jorn s'estengué per tota la Península. En queden noms de lloc, amb els quals es pot seguir llur expansió per tota l'Europa occidental; però tenim també testimonis històrics, com el d'Hesíode, que al segle VIII ens diu que els ligurs eren el poble principal de l'W. (en el qual paper els substituïren els celtes), i el d'Eratòstenes, que ens transmet el nom de Λιγυστική, que llavors tenia Espanya.

A l'època romana els ligurs es troben només al N. d'Itàlia i al S. de les Galies; emperò abans s'estengueren molt més. Probablement posseïren tota la Galia, el N. i la costa W. d'Itàlia (abans d'arribar-hi els etruscs), i s'extenen pel Mediterrani fins a Còrcega i a Sicília. Per altra part, els noms de lloc assenyalen ligurs a Suïssa i a Alemanya fins al Danubi, el Rin mitjà i el Mosella. A Anglaterra i Irlanda passa una cosa semblant: els pictes i els escots, que lluiten amb els invasors bretons (cèltics), són ligurs. Els ligurs representen, doncs, la població primitiva preindogermànica de l'Europa occidental fins al Rin i el Danubi, sobre la qual es col·loquen pel S. els ibers, pel NW. els celtes i pel NE. els itàlics.

Els bascs, tinguts generalment per ibers son una resta dels ligurs. El nom *vascones* conté una arrel (*asc*) ligura; noms de lloc, de persona i de divinitats de Basconia estan més prop dels ligurs que dels ibers i dels cèltics; la comparació de la mateixa llengua amb la poca cosa que es coneix de la ligura, és més afortunada que la feta amb la llengua ibèrica; i fins antropològicament, el tipus basc s'assembla més al ligur que a l'iber: vius, emprenedors, sense l'eixutesa i la indolència dels ibers, i més semblants a la població ligura de Catalunya, de Provença i de la Riviera.

Els ligurs vingueren probablement també de l'Àfrica. Antropològicament s'assemblen més al tipus ibèric que al cèltic, l'altre veí; mes, malgrat les semblances, es distingeixen notablement: són braquicèfals, amb nas i boca finament formats, en lloc de la dolicocefalia, amb ampla boca i nas aixafat de tipus negroide, dels ibers.

Expansió dels ibers per la costa vers el N. — Cap al 520 Hecateu coneix a Espanya els ibers fins al Pireneu, i en cita les següents tribus: tartessis (des de l'Anas, avui Guadiana, fins al Chrysus, avui Guadiaro, cap a l'E. de Gibraltar); mastians (des del Chrysus fins a Mastia, o sia Cartagena), ibers, entre els quals hi ha les tribus dels esdetes o edetans, ilergetes i misgetes (a la costa E. i conca de l'Ebre), i a Occident (prop d'Olba, Huelva) els elbestis. Després dels Pireneus es troben ja els ligurs elísics. A l'W. dels elbestis, als Algarves, hi ha els cynetes, també ligurs. La costa degué ésser dels ibers ja molt abans; en canvi, cal concloure que no havien penetrat encara, a l'interior de la *Meseta* perquè en els segles següents tampoc hi són. Els escriptors del segle V coneixen els ibers a Provença fins al Rose i aquesta notícia és comprovada pels noms de lloc ibèrics; probablement, poc abans del 500 devien passar els Pireneus i des de Provença anaren a Aquitània. Entre el Pireneu, el Rose i el Garona, segurament que es devien barrejar molt amb els ligurs. Més al N. del Garona ja hi havia celtes, igual que a la *Meseta* espanyola. Aquí llinden amb els ibers els beribracs cèltics.

Els ibers entren a la Meseta i dominen tota la Península. — Amb l'any 400 a. de J.-C. comença una nova època per als ibers. La invasió de la Provença pels gals els obliga a repassar el Pireneu. En 340 el Pseudo-Escílax els assenyalava sols fins a Empuries; vers aquesta data, Aristòtil i Efor citen encara celtes a la *Meseta*.

En l'espai de temps que hi ha entre 350 i 250 les fonts són escasses; mes llavors precisament es canvia el mapa d'Espanya, i quan, després de 250, tornem a tenir noves clares de la península, amb Timeu i Eratóstenes, ja no's parla de celtes al Centre. Els celtes llavors es troben sols en una petita part de la costa occidental i es dona ja a la península el nom de Ἰβηρία. A la *Meseta* ja hi ha els celtíbers.

Per altra part, els cartaginesos, a l'estendre's, no tenen ja res que fer amb les antigues tribus de *saeftes*, *cempsí* i *berybraces* del centre d'Espanya (les quals tribus ja es nomenen en les fonts posteriors), sinó amb els ibèrics olcades (a l'E.), vacceus (al NW.) i carpetans (al S.); acabant-se el quadre dels pobles de la *Meseta* amb els noms dels vetons i dels celtíbers.

Això significa l'expulsió dels celtes pels ibers. La causa remota d'aquest moviment es troba en aquella invasió de gals a la Provença de què abans s'ha parlat, i que, a la vegada, està relacionada amb la segona època de les grans expansions cèltiques, que aquest cop penetren fins molt endins d'Itàlia.

És de suposar que els ibers no es feren amos de la *Meseta* sinó després de llargues lluites amb els celtes, per la qual cosa, havent començat el moviment a principis del segle IV, després de la invasió dels gals a Provença, i estant ja acabat al 250, cal suposar que la dominació de la

Meseta pels ibers s'acomplí vers el 300 a. de J.-C. En 218, es nomena també ibers als lusitans a la costa de Portugal: això demostra que llavors havien arribat ja a la costa atlàntica.

En temps de la conquesta romana, el nostre coneixement de les tribus de la Península es completa. Cap al temps de les guerres celtibèriques tenim notícia d'una resta dels celtes al SW. d'Espanya, precisament en el lloc on ells arreconaren abans els ligurs. Després, per Estrabó, sabem que també quedaren celtes a l'extremitat NW. (a Galícia) i a la part NE. de la *Meseta* (a l'alt Ebre) on vivien els berons. Plini assenyala una última resta de celtes a la punta SE. de la *Meseta*: els *germani*, que vivien barrejats amb els oretans. De l'etnografia de la costa N. en parla Estrabó: allí cita els càntabres i els asturs, que té per ibers, mes el nom d'*asturs* sembla ligur.

Les invasions cèltiques. — A Herodot i Hecateu es troben celtes al Centre i a l'W. de la Península, en canvi no n'hi ha a la costa del S. i de l'E., on, per altra part, falten en absolut els noms de lloc cèltics. El dit poble devia penetrar pels Pireneus occidentals després del 700, perquè en temps d'Hesíode l'Occident és encara ligur; probablement la invasió celta fou cap al 600 a. de J.-C., pel pas de Roncesvalles, l'Ebre i el congost de Pancorbo, cap a les conques del Pisuerga, del Duero i del Tajo.

Els límits dels celtes, a l'E, son assenyalats per les conques del Jalón i del Jiloca; en direcció a la costa, per la ciutat de Segóbriga (Segorb); cap al S., la Sierra Morena; al N., probablement, no passaren de la serralada Cantàbrica. Els beribracs se'ns descriuen com un poble de pastors, i sembla que propiament no tenien ciutats, sinó llocs de refugi, que foren l'origen de moltes poblacions ibèriques. Aquests celtes es donaren ells mateixos aquest nom (com podem comprovar per la tradició històrica i pels noms de lloc amb l'arrel *celt-*), a diferència de les tribus que vers el 400 baixaren pel Rose que es nomenaven *gals* (els *Γάλαται* dels grecs) i que pertanyien a la gran onada dels pobles celtes que després penetrà a Itàlia i, pel Danubi, cap a Grècia i l'Àsia Menor. Els celtes que entraren a Espanya al 600, en canvi, pertanyen a la primera onada de l'expansió cèltica.

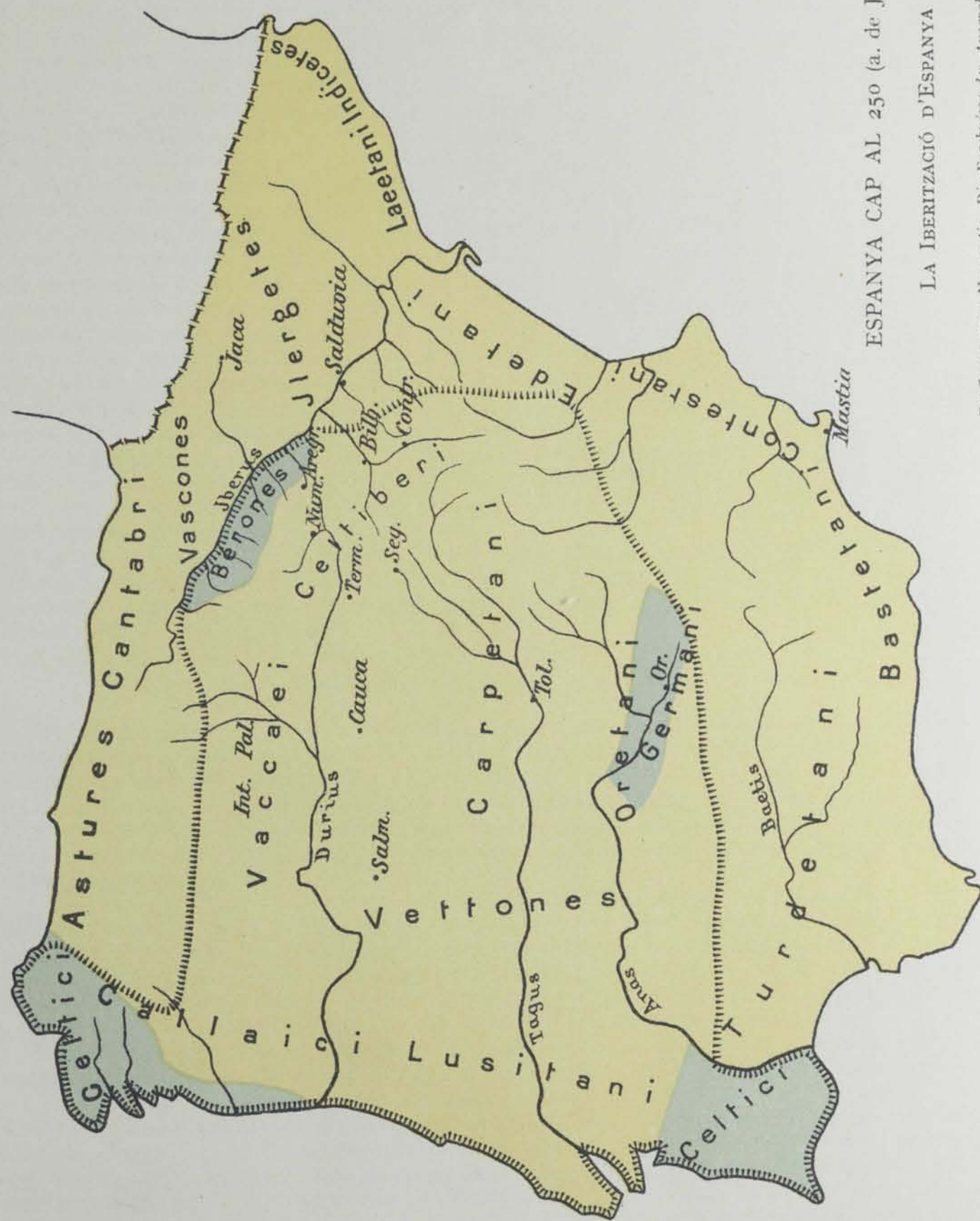
Ja havem vist com, el 250, els ibers ja s'havien apoderat de la *Meseta*. Hi devien entrar, segurament, des de l'Ebre per la conca del Jalón, el mateix camí que després seguiren també els romans. Que els celtes no foren aniquilats per complet ho indica la permanència de noms de lloc i de persona i els llinatges cèltics de cabdills celtibers. Probablement el terreny es devia repartir entre vencedors i vençuts, quedant-se aquells el millor, prop dels rius, més susceptible d'ésser cultivat, i deixant per als celtes el de les muntanyes.

El país dels celtibers. — En aquest capítol s'estudien les qüestions referents a la distribució de les diverses tribus celtibèriques en la part NE. de la *Meseta*, a llurs diferents ciutats, a la geografia física del país celtiber, etc.; completant-ho un altre capítol referent a

Els celtibers com a poble. — Els celtibers ens són descrits com a gentes d'estatura petita, color torrat, peus lleugers i vigorosos, resistent a tota fatiga, i de cap dolicocefal amb barba sortida, ulls grans i pregons, llavis grossos, nas aixafat. Vivien en petites poblacions fortificades a les cimes, i, a més, tenien refugis fortificats, als que s'acollia tota la tribu en cas de necessitat (Contrebia, Numancia). La ciutat de Numancia mostra una planta regular, amb carrers rectilinis i amb rondes que volten la població, i una extensió de la ciutat baixa, per la part N. i E. del turó, formant terrasses. Les cases numantines consten d'una part de davant amb celler (l'habitació de l'hivern i la cambra on les dones filaven), una part central amb la llar, i la part de darrera (dormitori).

Els celtibers s'alimentaven principalment de carn; eren sobris, en la qual cosa es distingien dels celtes; bevien *caerea* (una mena de cervesa), beguda que prengueren d'aquells i que desconeixien els ibers de la costa. També en la beguda es distingien per la moderació. Vestien el *sagum* (mantell negre), i túnica, calçant botes altes; els vells es cobrien el cap amb una mena de pells; portaven els cabells llargs, duïen barba, i s'untaven el cos i les dents amb orins en lloc de l'oli, que faltava a la *Meseta*. Eren més pastors que agricultors, degut sobre tot a la gran quantitat de boscos que hi havia en llur territori. La indústria del ferro i de la ceràmica era florent, mes, malgrat llur riquesa en argent, ferro, llana, cavalls, etc., el comerç era quasi nul.

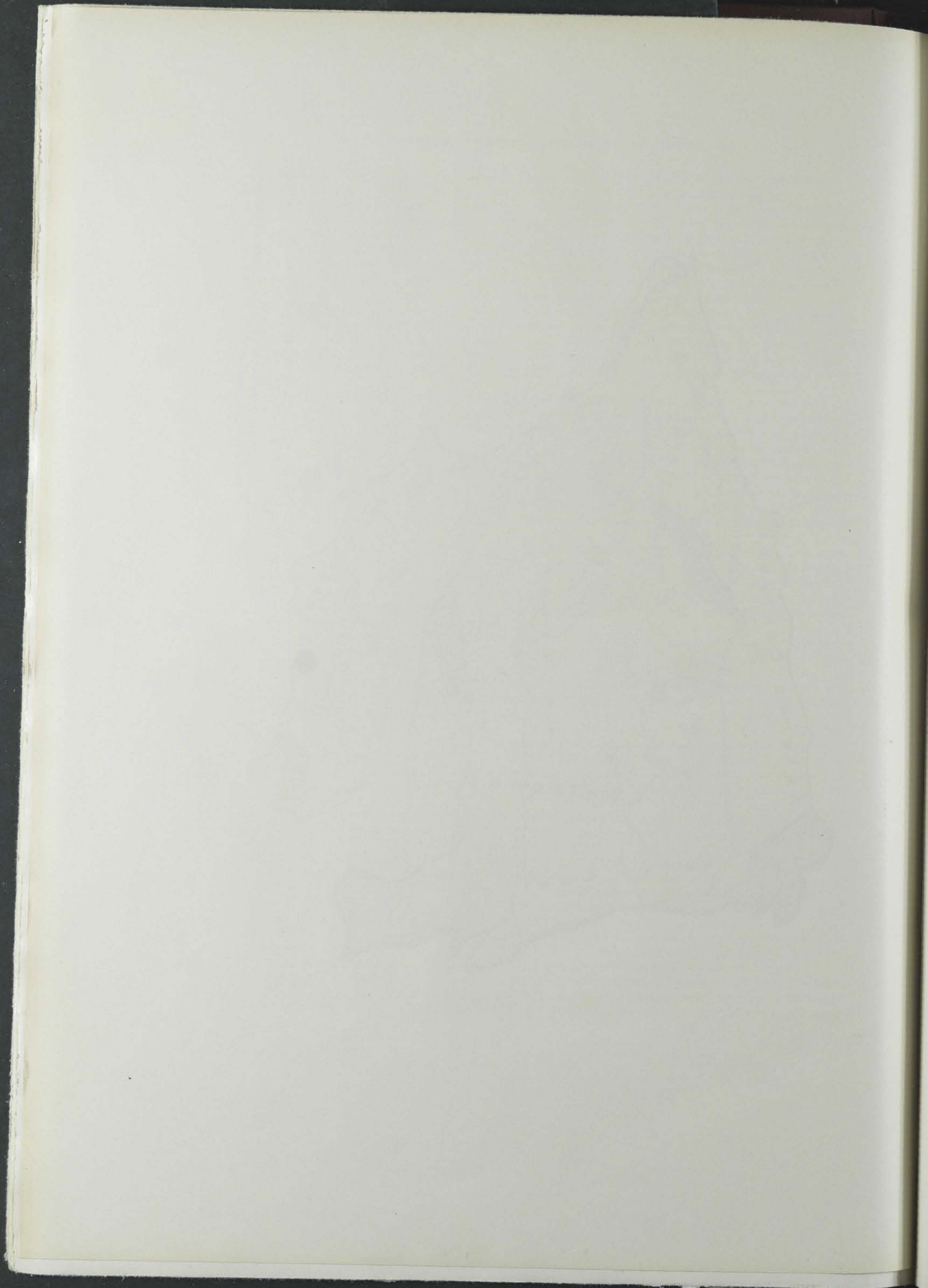
En llur religió hi havien el culte a la lluna i a un déu amb banyes de cérvol, semblant al *Cernunnos* dels gals; celebraven les cerimònies del culte en les altures i en boscos sagrats, practicaven ofrenes humanes, i es distingien per llur fanatisme. No enterraven als que morien en el combat, a fi que servissin d'aliment als voltors. Eren monògams; les noies escollien llurs esposos entre els fadrins més forts; les dones compartien el dur treball dels homes i, quan en la lluita tot estava perdut, morien amb ells. Llur hospitalitat és alabada per tothom com llur virtut principal.

ESPANYA CAP AL 250 (a. de J. C.)

LA IBERITZACIÓ D'ESPANYA

De SCHULTEN: Numantia. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1905-1912.
I. Band. Die Keltiberer und ihre Kriege mit Rom.

En la guerra eren molt forts, i destres en la de guerrilles, evitant les batalles campals; combatien a peu i a cavall, i llur estratègia era una alternativa d'atac i de retirada. En cas d'ésser vençuts, l'única cosa honrosa que restava era morir lluitant; defensaven llurs ciutats amb fanatisme extremat. Mes llurs notabilíssimes qualitats guerreres, que els feien molt apreciats com a mercenaris (per exemple en els exèrcits cartaginesos i en els mateixos dels romans), eren quasi anul·lades per llur divisió política i llur escassa energia, que els impedia aprofitar els aventatges adquirits. Llurs armes eren: l'espasa, el sabre corb, el punyal, les llances, les *phalarica* (o llança per a ésser llançada, amb mànec de fusta, semblant al *pilum* romà), una altra llança, també per a ésser llançada, tota de ferro (*soliferreum*), fones, etc.; i es protegien amb l'escut (el rodó nacional per als soldats d'armament lleuger, i el llarg, pres dels celtes, per als d'armament pesat), l'elm, la cuirassa, etc. L'armament celtibèric és interessant per llur influència en el romà, que adopta d'aquell l'espasa i fins el *pilum*.

El govern era constituït pels vells (els caps de família) i no tenia cap permanent. Sols per a la guerra elegien cabdills, que eren substituïts per altres quan perdien la confiança del poble. Les poblacions eren políticament independents; coincidien amb elles les subdivisions primàries de les tribus (*gentes*, grups de família procedents d'un origen comú). No es coneixia unitat més ampla, i el sentiment de la unitat de la tribu sols es manifestava en contades ocasions, com en cas de guerra. Aquest mateix sentiment d'unitat en relació amb el poble, o sigui amb el conjunt de les diverses tribus, propiament no va existir mai, i sols es formà una mica per efecte de la guerra. Vivien en contínues lluites amb els altres pobles ibèrics. En general eren un poble primitiu, rutinari, sense cultura espiritual, de costums rudes, refractari a la penetració de tota civilització estrangera, indolent. L'ur població es pot calcular en unes 180,000 ànimes, a base de la proporció normal de $4 \times 45,000$ guerrers.

El poble celtibèric, malgrat ésser un dels que més purament conservà els caràcters ètnics ibèrics, retingué, indubtablement, elements cèltics: en parlen els noms propis celtibers (Retògenes, Caro, Ambon, Leucon). Mes aquests elements cèltics són la part passiva de la barreja i perden llur caràcter propi.

Les qualitats del caràcter popular són la ingenuïtat, la fidelitat, sobre tot per als cabdills estimats, l'agraïment, l'hospitalitat, l'orgull, l'esperit de llibertat i la resistència contra tota subordinació, el fanatisme patriòtic i religiós, la indolència, i la vivesa d'intel·ligència, fecunda en recursos i de ràpides resolucions.

SEGONA PART. — LES GUERRES CELTIBÈRIQUES FINS AL SITI DE NUMANCIA

Després d'estudiar la trascendental significació de la guerra celtibèrica en la Història de Roma, en la qual assenyala una nova època (la caiguda de l'oligarquia nobiliària i el camí envers la monarquia), i d'un capítol destinat a les fonts literàries, el Prof. Schulten estudia minuciosament el teatre de la guerra, els camins pels quals els romans hi podien arribar, llur sistema de proveïment, i els principis fonamentals de l'estratègia romana: la cura d'aïllar els celtibers, sometent primer totes les tribus veïnes perquè aquells no en poguessin rebre provisions i reforços. Segueix després l'estudi de les guerres:

Abans del 197, durant les guerres amb els cartaginesos i la submissió d'Espanya (millor dit, de l'Ebre, les costes de l'E. i la conca del Betis amb la costa del S.), l'únic contacte que havien tingut els romans amb els celtibers havia estat amb els mercenaris que portaven en llurs propis exèrcits, o que anaven en els dels cartaginesos. En 197 els celtibers presten auxili a la sublevació de les tribus sotmeses, ocasionada segurament per la rapacitat dels governadors romans; i llavors aquests pensen en sotmetre'ls per assegurar la tranquil·litat de les noves províncies.

Després de procurar, en va, separar els celtibers de la causa dels turdetans, fracassa una expedició del cònsul Cató, que es veu obligat a deixar el siti de Segontia (Sigüenza) i que es retira a la conca de l'Ebre (passant prop de Numància, on construí probablement el campament I de Renieblas). Aquest intent de Cató no és continuat fins a 181. Durant aquest període els celtibers auxiliaven les altres tribus hispàniques contra Roma i fan incursions en territori sotsmès, arribant una vegada (183) fins al país dels ausetans. El 181 comença l'atac sistemàtic a la *Meseta* del N. amb la primera guerra celtibèrica: Flaccus sotsmet la Celtiberia citerior (el territori del Jalón), i Gracchus, en sa campanya del 179, fa la pau amb els celtibers, que continuen autònoms, però aliats de Roma. Aquesta pau durà 25 anys (des de 179 fins a 153). En aquest últim any Roma emprèn de nou la guerra (segona guerra celtibèrica), prenent peu de preparatius bel·licosos dels

celtibers del Jalón, que feien presumir un atac. Nobilior, des del Jalón, va vers Numancia a trobar les tribus celtibèriques, que, unides sota el comanament de Caro, li fan sofrir una terrible derrota, el dia de les Vulcanalies (23 d'agost de 153), en els rostos de Santa Ana i del mont Matamala, entre Almazàn i Numancia. Els celtibers, entre les perdues dels quals es comptava la del general, es retiren a Numancia; i Nobilior, obligat probablement per la pèrdua de la seva base d'operacions, construeix un campament ben fortificat a Renieblas, a l'E. de Numancia, i ataca aquesta ciutat. Una nova derrota i petites expedicions l'obliguen a retirar-se a hivernar a Renieblas, després d'haver quedat reduït son exèrcit a la meitat. El seu successor, Marcel, féu la pau, estipulant-se de nou l'autonomia dels celtibers (151). La pau durà fins a 143, en què els celtibers entren altra vegada en lluita (guerra numantina, 143-134 a. de J.-C.) per a ajudar els lusitans, que, capitanejats per Viriat, hostilitzaven constantment els romans. Metellus sotmet altra volta el Jalón, i després els vacceus, per privar als numantins de blat; mes el seu successor, Pompeu, és derrotat ignominiosament diverses vegades: llavors es fa la pau. Emperò, en l'acabar-se de tractar aquesta, arribà el successor de Pompeu, M. Popilius Lenas (139), i trencà el tractat desllealment; essent, per fi, també derrotat (138), i sofrint igual sort el seu successor, Mancinus, qui, retirant-se precipitadament, s'hagué de refugiar al campament, ja en ruïnes, que Nobilior havia fet a Renieblas, on capitulà, tractant-se una nova pau amb els numantins. Mes tampoc aquesta vegada la perfídia romana respectà el tractat: en 136 Furius Filo aparegué davant de Numancia per dir que el Senat no ratificava el tractat. La guerra continuà sense cap progrés, fins que en 134 es nomenà Escipió, per imposició del partit popular, per a pendre el comanament de l'exèrcit i acabar la serie ignominiosa de derrotes que sense interrupció se sofrien des de 140. En arribar a Tarraco, pel mes d'abril, trobà un exèrcit inutilitzable per la seva desmoralització. Començà per expulsar les cortesanes i els efebes que pul·lulaven al seu voltant, i per suprimir de l'equipament dels soldats tot objecte de luxe; i, amb marxes, instruccions i exercicis de construcció de trinxeres i campaments, restablí la disciplina; probablement aquestes maniobres tingueren lloc als plans d'Urgell. Llavors es dirigí vers la *Meseta*. Començà amb una expedició contra els vacceus per apoderar-se de llur blat i impedir que amb ell auxiliessin els numantins, i després començà les obres del siti de Numancia.

TERCERA PART. — ELS CELTIBERS DESPRÉS DE LA DESTRUCCIÓ DE NUMANCIA

El nom de la ciutat, després de 133, desapareix de la Història; i, encara que sobre les seves ruïnes s'hi establissin qualques pobladors, no es reedificà fins al temps d'August. Malgrat la quasi anihilació dels celtibers amb la guerra numantina, el 99 tornà a esclatar la sublevació, que no s'apaibagà fins al 94, per a tornar a reviuire l'any següent; acabant-se amb un càstic sanguinari en el qual sembla que moriren 20.000 celtibers. En els anys 80-72 els celtibers foren la gran ajuda de Sertori en la seva lluita contra els pretors del partit de Sila. El 56 els celtibers es tornaren a aixecar amb els vacceus, durant la sublevació fins al 49 en què la dominaren Afrani i Petreius, legats de Pompeu. El 45, després de la derrota de Munda, Pompeu utilitzà els celtibers contra els legats de Juli Cèsar. Amb la submissió dels pocs que continuaren en armes després de la marxa d'aquell a Itàlia, s'acaben definitivament les sublevacions dels celtibers, la força dels quals sembla agotada.

August començà l'obra de romanització del Centre d'Espanya, mes aquesta fou només un vernís exterior: el nucli del poble continuà el mateix, cosa que succeeix també amb les dominacions germàniques, durant les quals pertanyé successivament als alans, als sueus i als visigots. Vingué després la dominació aràbiga, i finalment la reconquesta. Aquesta portà un renaixement del poble celtiber, i amb ella esdevingué el nucli de la nova nacionalitat castellana, puix encara que la reconquesta s'iniciés pels nobles visigots refugiats a Cantàbria, i que llurs comtes tinguessin el domini polític del país reconquistat, el poble continuà essent el mateix que vivia allí des de feia segles.

Així, diu literalment Schulten, viu i actúa fins avui a Espanya el caràcter del poble celtiber, en sa part bona i en sa part dolenta. De diferent manera que en els altres països ocupats per indo-germans, en els quals la població primitiva ha pogut modificar les qualitats físiques d'aquells, mes en sa part espiritual s'hi ha assimilat, a Espanya, i sobre tot a la *Meseta*, la població primitiva s'ha mantingut també en la part espiritual. Així com la *Meseta* ibèrica és un terròs de la formació primitiva de les muntanyes, la seva població es distingeix en el món indo-germànic com una resta dels habitants prearis. Malgrat els cartaginesos i els romans, malgrat els visigots i el alarbs,

els celtibers s'han mantingut en llur país. Ço que Mommsen diu dels berebers, que, malgrat tot domini estrany, continúen existint «com la palmera de l'oasi i l'arena del desert», es pot aplicar als celtibers dient que «continúen existint com la neu de la Sierra i els erms de les Parameras.» — P. BOCHS GIMPERA.

ADOLF SCHULTEN. — *Hispania* (Pauly-Wissowa: *Real encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.*)

Aquest treball, que s'ha publicat en la gran Enciclopedia de l'antiguitat clàssica de Pauly-Wissowa, és una reunió i ordenació de les fonts antigues i principals treballs moderns referents a la Geografia, a l'Etnologia i a la Història de l'Espanya antiga fins al final de la dominació romana.

La quantitat de notícies que conté, l'encert amb què s'hi ha posat ordre, i en molts casos el que l'exposició d'un problema sigui fruit de novíssimes i pacients investigacions de l'autor, fan aquest treball molt valuós i d'indispensable consulta, tant per a orientar-se com per a profunditzar en qual-sevol dels problemes de la nostra antiguitat. La traducció espanyola, que està en premsa en la casa editorial «Estudio», de Barcelona, servirà segurament per a vulgaritzar aquest treball a Espanya.

La primera part, referent a la Geografia, és molt interessant. Hi ha una part destinada a la Història de la Geografia espanyola entre els antics, posant-se de manifest com a poc a poc va progressant el coneixement de la Península mercès als viatgers grecs, a la investigació hel·lenística i sobretot a la conquesta romana. En la part destinada a la Geografia física s'exposa el que l'antiguitat ens ha transmès respecte dels accidents i de la topografia de la Península, així com de les seves produccions. El capítol destinat a l'Etnologia és una exposició i depuració de les fonts que ens parlen de les tribus ibèriques i de la llur cultura. En la part referent a la Història s'estudien els diversos pobles que successivament ocuparen la Península. Pel que toca a ligurs, ibers i celtes, és el resum dels resultats que, amb extensió i degudament documentats, es troben al primer volum de l'obra del propi Prof. Schulten sobre Numància, de que es parla en altre lloc d'aquesta *Crònica*.

En parlar de les colonitzacions forasteres, a més dels fenicis, grecs i cartaginesos, es suposa una més antiga colonització micènica, cosa que creiem molt dubtosa.

Acaba el treball amb un estudi de l'Espanya romana fins a finals de l'Imperi, parlant del desenrotllament de la conquesta romana i de l'organització i cultura del país després d'aquesta, fins que els pobles germànics s'estableixen definitivament a la Península. — P. B. G.

ULRICH KAHRSTEDT. — *Geschichte der Karthager von 218-146* (*Geschichte der Karthager von Otto Meltzer, III Band*). — Berlín, Weidmann, 1913. — 1 vol. de XI + 690 pàgs. de 22 x 14'5 cm. i dos mapes.

Aquest llibre és l'acabament de la Història dels Cartaginesos, de Meltzer, que aquest al morir havia deixat incompleta. Naturalment, està consagrat quasi tot ell a les qüestions històriques. Emperò, al començament del llibre hi ha un capítol (*Das Karthagische Reich im Jahre 218*) que és particularment interessant per a l'Arqueologia i per a Espanya.

En aquest capítol, del qual s'ha traduït la part referent a Espanya al *Bulletin Hispanique* (1914, ps. 372-381, *Les Carthaginois en Espagne*), conté una exposició general de la cultura cartaginesa a la metròpoli i als territoris en els quals es féu sentir la seva influència. S'ordena encertadament el material arqueològic dispers en tantes publicacions locals i fins en diaris, cosa que fa difícil la informació en una matèria tan important per a nosaltres com és l'Arqueologia púnica del N. d'Àfrica, fent ressaltar la cronologia relativa de les necròpolis cartagineses. Les més antigues (segles VII-V: Douïmés, Dermech, Byrsa) es caracteritzen pel predomini de l'element egipci i del netament cartaginès, que es conserven ben distints, davant dels pocs objectes d'importació grega. A les altres necròpolis del segle IV fins a l'època romana (Bordj Djedid, el turó de Juno, Ard-el-Kheraib, Santa Mònica) l'element egipci-cartaginès lluita amb les influències hel·lèniques fins que aquestes aconsegueixen imposar-se, malgrat sempre suri quelcom de l'element indígena, sobre tot en coses que fan referència a la religió, per exemple els amulets. La influència grega es manifesta fortament en les pedres tallades, en la importació de mercaderies de Sicília, i d'una manera notabilíssima en els sarcòfags antropoides amb reminiscències hel·lenístiques, ben diferents dels més antics de tipus sidònic que es troben a Siria i a les colònies fenícies.

S'estudia l'expansió de la cultura cartaginesa pel N. d'Àfrica i per l'W. del Mediterrani (pel

domini comercial del qual, tant lluità Cartago), i es revisa i ordena el material arqueològic. Per a nosaltres és molt interessant la part destinada al d'Espanya.

Kahrstedt es pronuncia amb energia contra el vici de veure per tot arreu d'Espanya, colònies púniques i influències cartagineses. Molt encertadament redueix aital influència, i insisteix en que el territori propiament cartaginès es limita a la Península a les quatre ciutats de Gades, Malaca, Six i Abdera, a les quals més tard s'agregaren les noves fundacions de *Λευκόν τεῖχος* i Cartago Nova, amb un estret *Hinterland*. Fòra d'això, no hi hagué més que unes poques factories, una de les quals degué ésser a Villaricos, que l'autor considera com una ciutat ibèrica, malgrat pogués acollir en el seu sí un petit nucli de població comercial cartaginesa, a la qual pertanyen els sepulcres amb material netament púnic. Un cas semblant es fa notar per a les necròpolis de Carmona, que es consideren també com a ibèriques, doncs el caràcter general de les troballes ho és, malgrat l'aparició d'objectes d'importació, com les conegudes pintes i quelcom de ceràmica. A això i a un parell de casos (sepulcres púnics d'Osuna i una figureta d'una deessa, del Museu de Sevilla) es redueix l'element cartaginès del S. d'Espanya.

Per a tornar a trobar els rastres d'aital influència, prescindint naturalment d'Ibiça, on aquella és intensa, cal anar a cercar-los a Empuries, on es manifesten en unes quantes àmfores i un parell de vasets petits del Museu de Girona, en un fragment d'àmfora amb un símbol de Tanit, del Museu de Barcelona; en unes llanties amb el mateix símbol de la col·lecció Villanueva, i en algunes altres llanties, collarets, penjolls, escarabeus i amulets dels Museus de Girona i Barcelona, i de la col·lecció Cazorro. A més, a Catalunya es reconeix l'element púnic en unes àmfores de Cabrera de Mataró, que es suposa que pogueren arribar-hi d'Ibiça.

Per a la resta d'Espanya, en les escultures de braus i altres animals, tan freqüents en l'art ibèric, i en les escultures del Cerro de los Santos, es nega semblant influència i es protesta enèrgicament de les interpretacions púniques dels objectes d'Arcòbriga i d'altres llocs del Centre de la Península.

Una altra cosa, en canvi, succeí a les illes Pitiuses (a diferència de les Balears, que romangueren lliures de tota influència púnica, malgrat els nombrosos mercenaris balears dels exèrcits de Cartago), que molt aviat pertanyeren al món cultural cartaginès. S'estudién els coneguts objectes d'Ibiça, notant-se que de molts dels púnics és difícil dir si foren fabricats a Cartago o a Ibiça mateix. Kahrstedt considera algunes de les figures de terra cuita, tan típiques de les necròpolis ebusitanes, com a productes ibèrics emparentats amb l'art indígena de la Península (1). És indubtable que el problema de l'element indígena a Ibiça és un dels més importants que aquest material planteja.

Aquest capítol, referent a la cultura cartaginesa, ha d'ésser molt útil. I per a conèixer son mèrit cal fer-se ben bé càrrec de les dificultats que calia vèncer tractant-se d'un material tan dispers en petites localitats, i d'una bibliografia tan rica com fantàstica, moltes vegades. L'exposició objectiva i plena de dades que ha sortit de la seva revisió ha d'ésser una font de consulta essencial per a tothom que vulgui estudiar les qüestions indicades. — P. B. G.

CARLOS ROMÀN. — *Antigüedades ebusitanas*. Barcelona. Tipografia *La Académica*, 1913. — I vol. de 145 ps. de 26 x 17 cm. i 101 làmines.

Aquest llibre és la publicació dels apunts i del material arqueològic reunit pel pare de l'autor, D. J. Romàn i Calvet. El text és una curiosa descripció de les notables estacions de la Illa Plana, la Cova des Cuyeram i de la necròpolis del Puig des Molins i d'altres de menor importància. Acompanyen nombroses làmines, que constitueixen una bona font d'estudi per a l'arqueologia cartaginesa d'Ibiça.

De les tres estacions anomenades, les dues primeres són molt notables; el material de la tercera, després de les excavacions del Prof. Vives, de Madrid, i de les del Sr. Costa, de Barcelona, de què es parla en altre lloc, no té tanta importància. A tota la Illa Plana es trobaren curiosos pous amb figuretes de terra cuita. Les publicades pel Sr. Romàn, de factura tosca i de tipus variats, són notabilíssimes, i pel llur caràcter arcàic i ben diferent de les trobades en altres llocs de la Illa, són un problema; probablement representen la cultura més antiga coneguda d'Ibiça. A la Cova des Cuyeram, que el Sr. Romàn anomena Temple d'Afrodita, s'hi trobaren, entre altres coses,

(1) Així, per exemple, el cap de Marina de les Monjes, de les làmines I i XXVI del llibre de Romàn i Calvet, i el de la làmina VIII, procedent d'Ereso.

figuretes de terra cuita, quasi totes representant divinitats femenines de tipu arcaitzant, les quals parlen d'una fase més avançada de la cultura ibicenca i de caràcter plenament cartaginès. — B.

M. PÉREZ CABRERO. — *Ibiza arqueològica* (*Museum*, 1913, ps. 136 i seg.), *Arqueología ebusitana* (*Museum*, 1913, ps. 203 i seg.).

El primer d'aquests articles reproduïx una part del petit volum publicat pel mateix Sr. Pérez Cabrero anteriorment (*Ibiza Arqueològica*, Barcelona, Thomas, 1911), que és un treball de conjunt sobre la història i les antiguitats d'Ibiça, fet amb molta cura i amb nombrosa informació gràfica. Ara es transcriu lo referent a la Història d'Ibiça i a la troballa de les figuretes de la Illa Plana. El segon article amplia les notícies del llibre esmentat, referents a la necròpolis del Puig des Molins i parla dels objectes que, d'aquest lloc i de les altres estacions de la Illa, es guarden al Museu d'Ibiça. Tot està il·lustrat amb nombrosos i bells gravats.

CAZURRO, MANUEL. — *Guia ilustrada de las ruinas de Ampurias y la Costa brava catalana*. La Escala. Esquirol, sense data. — 1 vol. de 59 ps. de 19 × 13'5 cm. amb nombrosos gravats en el text i algunes làmines.

Amb motiu de descriure la Costa brava catalana, es fa també una descripció bastant extensa d'Empuries, parlant de la seva història i de les excavacions que s'hi estan fent. És una excel·lent notícia de conjunt, il·lustrada, a més, amb nombrosos gravats.

F. S. BOUCHIER. — *Spain under the roman Empire*. Oxford. Blackwell, 1914. — 1 vol. de 200 ps. de 19'5 × 13 cm., amb un mapa.

L'autor tracta de fer un treball de conjunt de l'Espanya romana. Està fet amb molta cura i té capítols molt interessants, que orienten bé. La descripció de l'Espanya pre-romana és molt deficient, tant en el que pertany a les qüestions d'etnografia, en les quals segueix molt les teories fantàstiques de Philipon, com en tractar els monuments, la cronologia dels quals desconeix, barrejant, per exemple, dòlmens amb pintures quaternaries. — B.

J. LEITE DE VASCONCELLOS. — *Religiões da Lusitania na parte que principalmente se refere a Portugal*. Vol. III. Lisboa. Imprensa Nacional, 1913. — 1 vol. de XVIII + 636 ps. de 15'5 × 23'5 cm. amb nombrosos gravats.

Amb aquest fascicle queda acabada l'obra de l'erudit Director del Museu Etnològic Portuguès. S'hi tracta de la religió de Portugal a l'època romana i dels vestigis del paganisme després de la cristianització de la Península, contenint interessants notícies.

MACÍAS LIÁÑEZ, MAXIMILIANO. — *Mérida monumental y artística*. (*Bosquejo para su estudio*.) Barcelona. «La Neotipia», 1913. — 1 vol. de 187 ps. de 14 × 21'5 cm. amb nombrosos gravats i un plà, fora de text.

És una curiosa i interessant guia dels monuments de Mèrida, inclosos els moderns; emperò, la major part del llibre es refereix a la ciutat romana. A més conté una guia del Museu, entre els materials del qual hi ha alguns objectes prehistòrics.

GIMÉNEZ SOLER, ANDRÉS. — *La España Primitiva según la Filología*. Saragoça. Casañal, 1913. 1 vol. de 180 ps. de 14'5 × 22'5 cm.

Llarga disquisició filològica, cercant paraules originàriament ibèriques i arribant a la conclusió que en tots els països del voltant del Mediterrani hi viu en substància una sola raça, des del neolític, identificant els íbers amb els celtes i refutant l'origen llatí de moltes paraules romàniques.

ENRIQUE DE LEGUINA I VIDAL, BARÓN DE LA VEGA DE HOZ. — *La Espada española* (Discurs de recepció a la Reial Acadèmia de la Història). Madrid. Bernardo Rodríguez, 1914. — Un vol. de 102 ps. de 26,5 × 19 cm.

Treball que tracta de la història de l'espasa a totes les èpoques. L'acompanya una contestació del Marquès de Laurencín, que s'ocupa de la mateixa qüestió. Alguns punts del treball del Baró de la Vega de Hoz, són particularment interessants per donar-hi notícia de noves troballes d'espases, per exemple d'una, molt curiosa, del Monte Besorio (Santander), que és d'un tipus nou, probablement ja de la segona edat del ferro.

HENRY ARAGON. — *Le Bilan des fouilles de Ruscino (Castell-Roussillon). Étude archéologique des fouilles*. Perpignan. Imprimerie catalane de J. Cornet, 1914. — Un vol. de 246 ps. en 4.^t amb nombrosos gravats i tres làmines fora de text.

A Castell Rosselló, on hi hagué l'antiga Ruscino, s'hi han fet, durant els últims anys, excavacions amb gran èxit, de les quals s'ha parlat diferents vegades en els ANUARIS anteriors. Ara els arqueòlegs rossellonesos comencen una publicació en regla de les troballes, que coneixiem ja per notícies provisionals sortides en diverses ocasions. El volum aparegut és un treball de conjunt, descriptiu de les excavacions i de les troballes. Sembla que serà seguit d'altres que s'anuncien sobre la ciutat de Ruscino i sobre la ceràmica.

Les figures del volum que ressenyem permeten formar idea del nombre considerable de les troballes i de llur importància. La majoria del material és romà, però no hi falten coses anteriors, la relació de les quals amb les troballes romanes en el mateix terreny no queda clara en el text: tals són destrals de pedra i alguns altres objectes d'aspecte neolític, ceràmica campaniana i ceràmica ibèrica. (Aquesta és versemblant que arribi fins a l'època romana, com en nombrosos altres llocs.)

Entre les troballes particularment interessants, cal notar la ja coneguda estatueta de bronze representant un hermafrodita, una pota de cavall (probablement d'una estatueta eqüestre romana), un escut de bronze daurat (que també degué pertanyer a una estatueta), nombroses inscripcions, fíbules, tanques de cinturó, ceràmica de diverses menes, entre ella *sigillata* aretina i imitacions gal·les. — B.

JOÀN RUBIÓ I BELLVER. — *Construccions de pedra en sec*. (Extret de l'*Anuari de l'Associació d'Arquitectes*, 1914). — I vol. de 75 ps. de 19 × 27,5 cm. amb nombrosos gravats.

L'arquitecte Sr. Rubió ha fet un notable estudi de les barraques que aixequen al camp els pagesos, obeint sols a principis arquitectònics tradicionals i populars. En aquestes construccions s'hi resolen a voltes vers problemes d'arquitectura d'una manera curiosíssima i que té molt d'interès per a l'arqueologia, perquè representa una tècnica que respòn a idees primitives i que treballa amb medis semblants als que s'emplearen, a voltes, en temps prehistòrics.

Es comença el treball estudiant les diferents maneres de fer parets amb pedra seca, sense morter; trobant-se'n a voltes algunes que sense una inspecció ocular detinguda podrien passar per parets ibèriques. En les formes de barraca hi ha coses molt notables en la construcció dels sostres i voltes, per exemple les voltes còniques i les voltes cilíndriques fetes amb pedres molt petites.

Entre les barraques publicades n'hi ha algunes de Catalunya i Mallorca amb cúpula cònica, feta pel procediment de les pedres que es superposen, sobresortint una mica fins a tancar-se, amb una pedra posada de cantell, o bé amb una pedra plana, com en els cèlebres sepulcres de falsa cúpula de l'eneolític espanyol i que, en llur forma més perfecta, donen els famosos sepulcres de cúpula micènics. I és curiós trobar aquests procediments primitius en les construccions populars, precisament en llocs com Mallorca, on l'arquitectura megalítica, que usà semblants solucions, per exemple en les navetes, tan emparentades amb els sepulcres de cúpula, tingué un grau altíssim de floreixement. Sigui supervivència d'una tècnica prehistòrica, sigui coincidència de solucions semblants, fruits d'un semblant estat primitiu de cultura, com és el més probable, el fet resulta notabilíssim. — P. B. G.

J. PIJOÀN. — *Historia del Arte*. T. I, Barcelona, Salvat i C.^a [1914]. — Vol. en 4.^t de VI, 536 ps. amb 827 gravats i 40 làmines, algunes en tricromia.

Un manual d'Història general de l'Art no entraria dins els límits d'aquesta *Crònica* si no fos que la manera com el llibre del Sr. Pijoà se'n presenta li dona una especial transcendència.

L'autor ha volgut condensar en la seva *Historia de l'Art* els resultats de les darreres investigacions arqueològiques, renovant, amb els valors nous que la abundosa bibliografia moderna ha donat a les obres de l'art antic, els tòpics envellits dels manuals que fins ara corrien entre nosaltres.

Un altre mèrit té el llibre del Sr. Pijoà, i és el caràcter personal que l'autor ha pogut infundir al seu treball per haver-se especialitzat anteriorment en l'estudi de moltes de les qüestions i problemes que presenta la *historia de l'Art*, cosa que li ha permès arribar a l'obra de conjunt, aportant-hi en molts indrets el fruit de la personal investigació. Coneixedor privilegiat, l'autor, de la *Historia artística de Catalunya*, ha deixat assenyalada en aquest primer volum la tendència de posar al costat de les obres típiques de cada civilització (paleolítica, neolítica, grega, romana) les mostres existents a la nostra terra, situant cada una d'elles (Cogul, megalits baleàrics, Empuries, etc.) dins el quadre general amb el valor just que li pertoca.

L'exposició està feta amb gran claretat en tot el llibre. Les il·lustracions hi són profuses i ben triades, reproduint-se al costat de les obres típiques imprescindibles, altres que fins ara eren inèdites o que calia cercar en estudis monogràfics, moltes vegades de difícil adquisició. — D.

C. T. RIVOIRA. — *Architettura musulmana, sue origini e suo sviluppo*. — Ulrico Hoepli. Milà, 1914. Vol. en fol. de 390 ps. amb 341 gravats i 1 làmina.

L'autor defineix en el pròleg l'objecte que es proposa, que és no la *Historia de l'Arquitectura musulmana*, avui encara impossible d'escriure sobre bases científiques, sinó treballar en la recerca de l'origen i desenrotllament dels elements fonamentals de qualque branca de l'estil. L'obra es cèntrica a l'arquitectura religiosa, «que fou sempre la major representant del gran art d'edificar, exceptuada l'època imperial romana, en la qual la ciència arquitectònica culmina en les termes i en els sepulcres».

El llibre té dues parts. La primera és destinada a l'estudi de l'evolució de la *mesquita musulmana*, des de son origen fins al segle XII, i seguint el mateix mètode adoptat per l'autor en son *Origini della architettura lombarda*, és formada de breus monografies dels més notables llocs del culte mahometà. La segueix un apèndix destinat a descriure algunes obres de l'arquitectura cristiana de l'Armènia, a fi d'investigar «quina influència exerciren tals construccions sobre la vella arquitectura, tant musulmana com cristiana».

La segona part, la que té més interès per a nosaltres, està dedicada a discutir el problema dels orígens de la forma de l'arc ultra-semicircular o arc de ferradura, que els arqueòlegs castellans creuen importat a les viles ibèrico-romanes, i transmès d'elles, pels visigots, a l'art musulmà d'Espanya.

Aquesta qüestió interessantíssima no pot ésser per nosaltres revisada ni discutida mentre no apareguin al nostre país nous elements en què domini la forma objecte de la qüestió, radicant, la major part dels que han donat fonament a la teoria, en terres de Lleó i Alta Castella. Un corpus minuciós, que recollí fa temps en el Centre d'Estudis Històrics, de Madrid, el senyor Gómez Moreno, és probable que porti nova llum a la qüestió. Amb tot, té interès per a la nostra arqueologia arquitectònica conèixer el punt de vista en què la situa el docte arquitecte i arqueòleg italià.

Una minuciosa exposició, catalogant elements premusulmans, li permet establir a grans línies l'extensió geogràfica d'aqueixa forma des de l'Índia, per la Síria, fins a Espanya. Aqueixa tasca surt al pas a l'autor ja en la primera part de la seva obra, en què, sense voler, comença la investigació sobre l'origen hispano-visigòtic de l'arc semicircular, «teoria reforçada per una llarga sèrie de monuments, tenint tota l'apariència de respondre a la realitat dels fets i, per altra part, desenrotllada en obres, alguna de les quals és magistral».

El problema es presentat per ell en els següents termes:

Les més antigues formes són a l'Índia, en les cavernes treballades, que es daten comunament, les més antigues, en el segle III a. de J.-C., són purament decoratives, i no es convertiren en obra arquitectònica fins a la invasió mahometana. Els monuments perses on apareix l'arc de ferradura, són molt posteriors; la data que Dieulafoy ha atribuït a alguns d'ells, Firuz-Abad per exemple, creu Rivoira que ha de rebaixar-se en més d'un mileni; així el primer edifici persa on es troba aquella forma seria el palau o castell de Cosroe I, a Ctesifont, obra del s. VI. Del mateix temps són les més antigues construccions de la Síria on existeix l'arc esmentat i molt més tardanes encara les de la Capadòcia, Mesopotàmia i Licaonia. Algun indecís exemple es troba a Itàlia en el temps antic, així a la villa dita *Sette Bassi* a la via Llatina, de Roma, obra del segle II. Espanya

ofereix també diferents exemples de l'arc de ferradura, utilitzat com element decoratiu, en les esteles ibero-romanes paganes, com la del museu A. N. de Madrid que Rivoira atribueix al s. III, i en les cristianes com la de Bausen, a la Vall d'Aràn (segle IV).

En la segona part de l'obra es on entra més a fons en la qüestió, concretant-la als monuments hispànics. La seva tesi, que anuncia previament, és que l'arc ultra-semicircular, com a sistema constructiu, fou portat a l'Espanya musulmana per Abderrahmàn I (756-788) i Hixem I (788-796) en l'erecció de la mesquita cordobesa, després de la seva aparició a la de Damasc, obra de l'Omniada Valid I (705-715); els monjos mozàrabs, expulsats de Còrdoba per Abderramàn II (822-852) i Mahomet I (852-886), la importaren després als reialmes cristians.

Per a sostenir sa opinió, rectifica la traducció del text isidorià definint l'arc: «arcus dicti, quod s'nt arcta conclusione curvati», que en Ferreiro traduí: «Es diuen arcs perquè prop llurs extrems són notablement encorbats», i que ha servit de fonament de llur teoria de l'origen visigot als arqueòlegs castellans, traduint-la com segueix: «Els arcs es nomenaren així perquè es corben al cloure's en clau.»

Després, deixant de banda les exedres i ninxos romans decadents, de pla ultra-semicircular, casos esporàdics que es troben així a Espanya com a Italia, reproduïx la porta doble occidental de Còrdoba, existent ja en 711, els arcs de la qual, de ferradura, creu renovats en temps musulmà.

Examina a continuació els monuments classificats fins ara de visigots: Sant Joan de Baños, la cripta de la Catedral de Palència, la Basílica de Cabeza del Griego i Santa Coloma de Bande. Tots ells, en l'estat en que actualment poden estudiar-se, creu Rivoira que són construïts o restaurats en època posterior a la invasió aràbiga i per influència moresca explica els arcs de ferradura que s'hi troben. El raonament d'en Rivoira per a fixar noves dates a aqueixos monuments, a voltes contradictori, no és sempre decisiu ni convincent: de les possibles restauracions, de l'aprofitament d'elements arquitectònics d'edificis més antics, del mateix estudi de les plantes, no s'en dedueix una argumentació que tingui força suficient per a desfer una teoria que té l'aparència de respondre a la realitat dels fets.

A nosaltres ens és més interessant discutir ses observacions sobre els edificis que radiquen en l'àrea que la Historia imposa al nostre INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, en la qual féu llarga permanència l'autor. El primer que estudia és la basílica d'Elx, descoberta en 1905 i avui poc menys que perduda, coincidint amb nosaltres en creure-la construïda entre 554 i 624.

Fa un estudi detingut de les esglésies de Terrassa, que de tant temps esperen unes excavacions que acabin de solucionar els interessants problemes d'Arqueologia arquitectònica que plantegen.

Comença en Rivoira descrivint Sant Miquel de Terrassa, classificant els capitells amb gran precisió: uns, corintis mutilats, que poden pertànyer al segle II; altres, corintis decadents de l'època visigòtica del segle V o del VI, recordant els de Treviri (1); altres, compostos potser del temps del bisbe Ireneu, fundador de la Seu egaresa. Cal potser notar que oblida, en son pla, el traçar els arcs ultra-semicirculars dels recons. Repeteix la cronologia establerta pels partidaris de datar almenys son pla i el basament de la construcció en temps del bisbat visigòtic d'Egara, que comença l'any 450 i acaba en la invasió musulmana. Els que afirmen aqueixa data es funden en la disposició de Sant Miquel per a baltisteri, dependència exclusiva d'una basílica episcopal.

El mateix Rivoira afirma que el pla, té la disposició dels baltisteris i dels *laconica* romans, al tractar de demostrar la tesi, que domina totes ses obres, dels orígens romans de l'art de l'Occident, contra els orientalistes, responent constantment Roma al dilema *Orient oder Rom* formulat per Strzygowski.

Més ajudaria encara a provar-ho l'aparell exterior, petitíssim, amb les lligades dels cantons extraordinàriament grans, com en els murs del temple romà de Vich, a Catalunya; sistema, per altra part, vulgar en les obres romanes provincials.

Una restauració carolingia, en el segle IX, aprofitant el pla i els elements antics, i no una construcció total, com vol en Rivoira, sembla demostrada pel reempleu de capitells visigots sobre fusts de diàmetre diferent o de capitells de pilastra de pla quadrat sobre els fusts cilíndrics de velles columnes.

En Rivoira creu en una construcció total en el període carolingi i per provar-la li cal la hipòtesi, de difícil demostració, que la església de Sant Miquel fou una església sepulcral com les nostres esglésies circulars de Sant Miquel de la Pobla, de Cervera, etc. Potser oblida encara, un altre argument, que és l'isocronisme que l'aparell obliga a establir amb els santuaris de Santa

(1) *Origini dell'Architettura Lombarda*, p. 550.

María, i especialment de Sant Pere, d'aparell igualment a la romana i ben diferent del de les altres esglésies catalanes, sens dubte de data posterior. Doncs bé: a Sant Pere hi ha un mosaic antic la data del qual és difícil que pugui ésser la del segle IX, època de construccions de fang i pedra, i de minúscules esglésies cobertes de fusta, pobres i petites com barraques de pastor.

El punt de vista d'en Rivoira i el de qui escriu aquestes ratlles es poden sostenir. Jo mateix, en un primer estudi fet en època ben allunyada, ja l'havia sostingut. Unes excavacions completes de l'àrea del temple donarien probablement la definitiva solució.

Estudia després alguns altres edificis (Sant Pau del Camp, Sant Pere de les Puelles, de Barcelona; el Cristo de la Luz, de Toledo, etc.) i passa finalment a cercar una contraprova de sa tesi en els edificis asturians construïts en la primera època romànica. Es aquest el més fort argument i que porta a l'ànim una convicció més sòlida que la que es funda en reconstruccions i modificacions suposades. En Rivoira, amb ses fotografies de les esglésies d'Asturies, les dates de les quals, en sa major part, són fixades documentalment, arriba a la conclusió que hi domina l'arc semicircular fins al començament del segle X. Cal dir, per acabar, que el docte professor italià ha contribuït amb la seva obra, il·lustrada de magnífics fotogravats quasi sempre de propies fotografies, a prestar un gran servei a l'estudi de l'Arqueologia arquitectònica d'Espanya, i en particular a la de Catalunya, i que aquest llibre haurà d'ésser consultat per qui vulgui continuar la investigació de les escoles pre-romàniques amb arcs de ferradura, plenes encara de problemes a resoldre, i que és d'esperar hi donin solució les noves generacions d'arqueòlegs. — J. P. C.

MARCEL DIEULAFOY. — *Espagne et Portugal*, vol. de la *Histoire générale de l'Art. Ars una species mille*. — París, Hachette et Cie, 1913. — XVI + 415 ps., 745 gravats i 4 làmines.

Un manual d'història de l'art d'Espanya havia d'ésser necessàriament d'un alt interès, ja que no s'havia intentat encara reunir i seriar, en una forma científica, l'evolució de les diverses arts que floriren a la nostra Península; i amb tot aquest estudi, fins en la forma d'un petit llibre com el de M. Dieulafoy és, es pot dir, com la revelació d'una terra nova en la història de l'art.

L'aparició i evolució de les primeres formes constructives, l'art prehistòric amb manifestacions tan esplèndides com les pintures de les coves, l'art ibèric pre-romà que tot just es comença a conèixer en ses obres escultòriques i en sa ceràmica pintada, les importacions i influències dels pobles colonitzadors d'Espanya, l'art romà local amb ses supervivències ibèriques i ses deformacions indígenes del clàssic, que tan interessant fóra aplegar en un Corpus (com el que de la escultura en el *Conventus Tarraconensis*, feu M. Albertini, de l'Escola Francesa de Madrid), mostren tot seguit a l'investigador tot un mon plè de problemes que poc a poc van plantejant els nous descobriments i exploracions.

M. Dieulafoy no fa més que exposar, ràpidament i de passada, aquest període primitiu del nostre art peninsular, per entrar tot seguit a l'estudi del moment que més l'atrau dintre de l'art nostre: el de la formació i evolució de l'art romànic. Es també certament aquesta part, més que l'exposició general més o menys completa de l'art d'Espanya i Portugal, el que dona per nosaltres un especial interès a l'obra de M. Dieulafoy. Ja en altres llocs l'autor havia exposat la seva teoria que aquí desenrotlla en conjunt i sistemàticament i que clarament indica ja en el proleg: «... la penetració de l'Islam fou fonda i general en l'Espanya cristiana. D'aquesta unió feconda nasqué l'arquitectura religiosa d'Asturies a l'W., de la Vella-Castella al Centre i de Catalunya a l'E. L'arquitectura que es desenrotlla a Asturies i a una part de Castella la Vella quedà confinada al S. dels Pirineus i es fongué, més tard, en l'arquitectura del migdia de França, que s'introduí a Espanya per Navarra i Galícia. Molt diversa fou la sort de les esglésies catalanes del segle IX, de les quals queden sortosament notables exemples. Com als dos costats del Pirineu el país formava un Estat homogeni, els canvis eren constants entre França i Espanya. Aquesta circumstància facilità l'èxode de l'arquitectura cristiana que s'estengué per fora de Catalunya, conquistà les zones que no havien colonitzat les arts de Bizanci i contribuï en una ampla part a la constitució de les arquitectures on es retroven els temes de volta irano-siriacs i particularment a la dels cluniacencs.»

Aquesta qüestió ha sigut per qui això escriu, tractada en altra part del present ANUARI (1), mes cal aquí parlar-ne novament.

La tesi de M. Dieulafoy exigeix, per a ésser fonamentada plenament, el fet d'una forta influència moresca sobre les terres hispàniques en el mateix moment d'iniciar-se la reconquesta i res més

(1) Vegi's ps. 687 i segs.: *Els banys de Girona i la influència moresca a Catalunya*.

lluny de la realitat, al nostre entendre, en el que fa referència a Catalunya. El nostre primer romànic, el que M. Dieulafoy anomena proto-romànic, el de les esglésies cobertes amb volta de canó semicircular i ornades exteriorment amb les arcuacions i bandes que els arqueòlegs anomenen lombardes i que poblen encara avui les terres de la Catalunya vella, la que menys sofrí precisament de la invasió moresca, és una branca del gran art que floreix aleshores per tot el magne imperi d'Occident, domini espiritual estès sobre la Itàlia, la Germania, el regne de Borgonya que comprèn les terres del Rose i el Saona fins als Alps i fins al mar, amb la Savoia i la Provença i que arriba fins al Pirineu i la Marca Hispànica. «L'unitat del Sant Imperi Germànic, com ha dit Enlart s'afirma per la identitat de l'art romànic alemany amb l'art romànic italià que regna sobre tota la Itàlia, sobre Còrcega i exerceix sa influència, a través de la Provença i del Llengadoc, fins a Catalunya.» Es, repetim, aquell fenomen característic de l'antiguitat: a cada imperi son art.

Com un sector dintre d'aquest món artístic, trobaríem la sub escola a que perteneixia la nostra, estesa des de les costes de la Itàlia, seguint el Mediterrani, fins a la nostra frontera meridional, al segle XI i fins a les terres basques, seguint el Pirineu; i encara superposant el mapa de les estructures de volta de canó al de les esglésies d'ornamentació lombarda, tindriem una area més restringida, un tros de terra al voltant del Pirineu, estès fins al mar: és l'escola romànica catalana del segle XI. Les influències orientals que s'hi trobin han d'explicar-se i de fet s'expliquen fàcilment per altre camí que el del contacte musulmà, les relacions amb la gent moresca essent quasi bé nul·les en aquest temps.

La teoria de M. Dieulafoy s'ajusta certament molt més a l'arquitectura de l'altre costat d'Espanya on es desenrotlla un art, derivació directa de les primeres escoles cristianes orientals, amb sos característics arcs de ferradura, amb ses intenses influències moresques.

Tota altra cosa cal dir quan es parla del segle XII. Per una banda perdura l'estructura de la basílica coberta amb voltes de canó: semicircular la central i les laterals de quart de cercle, per altra banda aflueix a la nostra terra la magnífica arquitectura portada pels monjos francesos, especialment per l'ordre del Cister: mes en la decoració esplèndida d'aquesta arquitectura és on apareix realment la influència moresca, no unificant-se i formant un conjunt amb l'obra decorada sinó en temes sobreposats, com fruit d'una col·laboració evidentment exòtica. Es en l'escultura dels claustres, de les portes, on la penetració artística es intensa, amb les llaceríes, les representacions d'animals afrontats, de monstres amb testa humana, de l'home lluitant amb la fera, supervivència del Ghilgamech persa i de tants altres temes vinguts a través dels iveris, dels llibres i sobre tot de les teles d'origen oriental. La conquesta de ciutats importants com Tarragona, Tortosa, Lleida especialment i, més tard, Mallorca i Valencia, permeté establir una certa relació entre les dues limitada als banys i poblacions que facilità el comerç d'esclaus i d'objectes. Mes en l'arquitectura a influència quedà encara tan sols en quant a la disposició dels serveis.

Després de l'art romànic, que forma la part més plena d'interés i novetat del llibre de M. Dieulafoy, l'autor tracta de l'art gòtic, del Renaixement i del dels segles XVIII i XIX, acabant l'obra amb l'estudi de l'art portuguès. L'exposició del gòtic-català, romanisació de l'escola gòtica meridional francesa, és especialment feta amb molta precisió i justesa.

Tot i donant a l'arquitectura una part principal dintre del seu llibre, M. Dieulafoy exposa d'una manera sumària (la breu extensió del llibre no permet altra cosa) el conjunt de l'art peninsular: escultura, pintura, mobiliari, orfebreria, teixits, ceràmica, etc., ben sistematitzat i clarament. Això fa d'aquest llibre un manual indispensable i molt útil, per a qui vulgui orientar-se en aquest coneixement. La bibliografia que acompanya cada capítol, així com la il·lustració general del llibre és triada i copiosa. — J. P. C.

JOSEP PIJOÀN. — *Aragoneses Primitives* (*The Burlington Magazine*, vol. XXIV, 1913, ps. 74-85 i tres làmines).

En aquest article el Sr. Pijoà donà a conèixer la taula de Sant Pere de Verona (Sant Pere Màrtir), procedent de Sixena, l'antependi de Sant Domingo, de Tamarite, els fragments de sostre, decorats amb escenes de cavallers i d'una expedició naval, del Santuari de la Font, de Penyarroja i l'antependi de Tudela, amb representacions de la vida de la Verge. Aquestes taules es troben avui en el Museu de Barcelona, a excepció de l'última que és propietat de Mr. Lionel Harris; totes elles són procedents d'Aragó, que si fou vivament influït per l'art català durant tota l'edat mitja, tingué, amb tot, una escola tant interessant com poc coneguda de primitius pintors, caracteritzada pel seu esperit vigorós i sincer i per la seva tècnica especial.

OLIVA, VÍCTOR. — *Introducción al estudio del arte del alfabeto en Cataluña.* — Barcelona. [Vilanova i Geltrú], 1913. — Volum de 28 x 24 cm., de 56 ps., amb gravats i 4 làmines.

El propòsit del Sr. Oliva en publicar aquest llibre no és altre que l'estudi de l'escriptura catalana durant l'època romànica, quan, alliberant-se de les formes visigòtiques, comencen a assenyalar-se les característiques regionals.

Però, una obra de conjunt sobre aquest tema no pot fer-se, i així ho reconeix l'autor, sinó després de tenir estudiats monogràficament tots els manuscrits atribuïbles a l'època esmentada, així com les làpides i tots e's altres monuments escripturaris (llegendes dels retaules, segells, monedes) puig tots ells ofereixen influències recíproques.

Únicament després d'aquest estudi serà possible establir amb base segura una seriació paleogràfica de les formes alfabètiques, marcant l'evolució soferta dintre l'època romànica i assenyalant les notes característiques de cada segle, cosa que seria de gran utilitat en l'estudi comparatiu dels manuscrits d'atribució dubtosa.

El Sr. Oliva, en aquesta *Introducció*, tot esboçant un pla general, tracta solament de suscitar la qüestió, palesant la necessitat de que s'emprenqui l'estudi definitiu, i fixant-se mes en l'aspecte ornamental i artístic que no pas en el purament paleogràfic.

El Sr. Oliva havia presentat aquest treball al I Congrés de l'Art Cristià de Catalunya (1). — D.

JOSÉ SANCHIS SIVERA. — *Pintores medievals de Valencia.* Barcelona, 1914. — Vol. en 4.^t de xxvi + 175 ps. Extret d'*Estudis Universitaris Catalans.*

El canonge Sanchis Sivera ens ofereix en aquest llibre un copiós arrelpleg de notícies documentals que han de donar clara llum a les investigacions de la història de la pintura a la València mig-aval. Més de trescents noms de pintors passen per les pàgines d'aquest recull, fruit de pacientíssima recerca en diversos fons d'arxius. Tots ells, amb les paraules certes dels documents, ens parlen de la pintura de retaules, de segells, de caplletres i miniatures de llibres, de contractes d'aprenentatges, d'inventaris, àpoques i testaments de pintors, revelant-nos

Fig. 264. — Santa Ursula. Taula central del retaule de Cubells

(1) Vegi's la nota corresponent en la *Crònica* d'aquest ANUARI.

en gran diversitat d'aspectes la vida d'aquells artistes del trescents i del quatrecent que formaren a la nostra terra una escola de pintura, a la qual arribaven directament i clares les nobles ensenyances d'Italia i de Flandes.

Nó solament han sigut buidats en aquest llibre els centenars de volums que formen els protocols dels segles XIV i XV de l'Arxiu General del Regne de Valencia, sinó també els pergamins compro-

Fig. 265. — Firma de Joàn Rexach, en el Retaule de Cubells

vants, llibres de Comptes del Mestre Racional i altres documents del mateix Arxiu; els protocols i els llibres de Fàbrica de la Catedral; els protocols i els llibres d'Actes i d'Aveïnaments de l'Ajuntament, els protocols del Col·legi del Patriarca, i molts altres documents, conservats en depòsits menys abundosos o en col·leccions particulars.

Les anteriors investigacions sobre la història de la pintura de Valencia (Baró d'Alcahalí, Tormo, Tramoyeres, Sampere i Miquel) resten ara ricament completades amb l'obra acomplida pel canonge Sanchis Sivera, en la qual havem d'anotar la col·laboració, noblement confessada, de l'erudit investigador D. Josep Rodrigo Partegàs.

En *Pintores medievals* hi són compresos els pintors dels segles XIV i XV, a'guns altres de més tardans, seguidors de l'escola medieval, fills o habitants de Valencia, i els forasters que treballaren a la dita ciutat, encara que hi haguessin anat de llunyanes terres. Així, trobem, juntament amb els pintors valencians, a Martí Torner i Daniel Rabassa, de Mallorca; a Joàn Santcenis i Gabriel Ballester, de Barcelona; a Bernat Serra, de Tortosa; als companys Ferràn Yañez de la Almedina i Ferràn de Llanos, autors del retaule de l'altar major de la Seu valenciana; a mestre Nicolau, de Florença; al napolità Francesc Pagano; a mestre Joàn (van Eyck), «lo gran pintor del il·lustre duch de Burgunya», i altres pintors no valencians.

Naturalment, entre tants noms, la diversitat del mèrit ha d'ésser palesa. No desmereix, per això, l'interès documental del recull, en el qual les noves investigacions tindran una base sòlida, amb dates fixes que permetran en son dia teixir a llur entorn la història documentada de la nostra pintura antiga. Es destaca poderosament per son valor excepcional, en el llibre que comentem, el conjunt de documents referents als grans pintors Cabanes, Saragoça, Rexach, Dalmau i Jacomart, d'aquesta nostra pintura medieval.

El Sr. Sampere i Miquel, en el pròleg que ha posat al llibre del canonge Sanchis Sivera, aporta documents inèdits referents a Jacomart, i dona la notícia d'haver-se trobat a Cubells un retaule firmat del pintor valencià Joàn Rexach, publicant-ne diverses fotografies, de les quals reproduïm aquí la taula central i el detall de la firma (figs. 264 i 265). Aquest descobriment posa de relleu la figura d'en Joàn Rexach, del qual no es coneixia cap pintura certa. Nombroses atribucions li eren fetes, especialment pels Srs. Bruguera i Tramoyeres, combatudes per en Tormo (1). Amb el coneixement del retaule de Cubells, la crítica podrà fer comparacions verament profitoses per a l'estudi definitiu de la tècnica d'aquest pintor, i esquivar el perill de les atribucions falses, tant sovintejadades fins ara.— A. D. i S.

JOSÉ SANCHIS Y SIVERA. — *El Santo Cáliz de la Cena (Santo Grial) venerado en Valencia...* — Valencia, 1914. — Vol. de 19 x 13 cm., 148 ps. i 12 làms.

La teoria que exposa i fonamenta el canonge Sr. Sanchis Sivera sobre ésser el Grasal que es venera a la catedral de Valencia el mateix càlzer del qual va servir-se Jesús a l'instaurar el misteri de l'Eucaristia a casa el Pare de famílies, segueix aquest procés: 1.er, després de la mort del

(1) *Cultura Española*, n.º XI, XII. 1908.

Redemptor el sant Càlzer va ésser portat a Roma; 2.^{on}, tot anant el papa Sist II a rebre el martiri és deturat per Sant Llorenç; 3.er, Sant Llorenç, abans d'anar al suplici, repartint el tresor de la Iglesia, tramet el Càlzer a Espanya, acompanyant una carta (any 261?); 4.^{rt}, Sant Llorenç, fill d'Osca?; a Osca és servat el sant Grasal; 5.^è, envers l'any 713 el Càlzer és treslladat a la cova de Sant Joàn de la Penya; 6.^è, durant les festes de la coronació del rei Martí d'Aragó (13 abril 1399), el rei, sentint el desig de posseir el sant Grasal, el demana als frares de Sant Joàn de la Penya, els quals acorden entregar-li en 26 de setembre de 1399 (en el document s'inclou la llegenda referent al papa Sist i Sant Llorenç); 7.^è, el Càlzer és estotjat al palau reial de l'Aljaferia de Saragoça; 8.^è, Alfons el Magnànim el tenia en sa capella reial del Palau de Valencia, perquè en 1437, amb motiu de la mort del rei, el seu germà lloctinent i succeïdor Joàn, fa depositar totes les joies de la capella reial a la sacristia de la Seu de Valencia (18 març), entre elles el sant Grasal.

Es perfectament probat que'l Càlzer venerat a Valencia és el mateix que hi havia al monastir de Sant Joàn de la Penya, així com que allí era envoltat de llegendes remotes; que el Càlzer té una gran antiquitat no cal més que veure'l per a adquirir-ne el convenciment.

Creu el Sr. Sanchis que totes les llegendes escrites sobre la *Questa del sant Grasal*, els cavallers de la Taula rodona, Perceval i altres, en vers (com les de Crestien de Troyes i les d'en Wolfram d'Eschenbach) i en prosa, podrien derivar de llegendes orals preses i escampades per l'entrada de Carlesmany a l'Aragó, envers 777.

En aquest llibre, que fa de bon llegir, encara que manca de precisió, hi ha coses bones i algunes de noves. Les il·lustracions són ben triades i fan pel cas. — J. M. T.

P. B. UBACH O. S. B. — *El Sinai. Viatge per l'Arabia Petrea, cercant les petjades d'Israel* (2 abril-8 maig 1910). Vilanova i Geltrú (Barcelona), MCMXIII. — Vol. en 4.^t de XII + 367 ps. amb nombrosos gravats i un mapa. Pròleg de Jaume Collell, pvre.

La literatura catalana dels viatges a Orient ha tingut suara, amb el llibre del P. Ubach una bella renovació. És bo de retreure breument, anc que sigui ja coneguda ⁽¹⁾, la historia d'aquesta antiga branca de la nostra literatura.

La primera relació (ms. de Ripoll, avui a l'Arxiu de la C. d'A.) ens parla del viatge que feren a Terra Santa uns frares predicadors l'any 1323 guiats per G. de Tremps, natural de Cervera, Jacme Riquer, mercader, igualment de Cervera, i Oromir Sastre, de Tàrraga. Segueix després, ja dintre la quinzena centuria, mestre Guillem Oliver, de Barcelona, trobant molt més tard (segle XVII) Mn. Miquel Matas, d'Olot, Fra Joàn López, franciscà de Catalunya, i el ms. anònim de la Biblioteca Universitaria de Barcelona *Terra Santa o Seràfich Jardí Històric*. Cada viatger porta una impressió diversa. Els primers recerquen l'objectivitat, descrivint els santuaris i els innumbrables llocs als quals s'uneix una llegenda mística. A voltes (mestre Guillem Oliver) l'autor únicament hi apareix recomptant les indulgències guanyades en el llarg pelegrinatge. En canvi, l'obra dels poetes moderns (Verdaguer, Costa i Llobera) és essencialment emotiva.

El P. Ubach ens dona la descripció minuciosa i alhora el valor místic de les coses, lluint oportunament i modesta sa vasta cultura bíblica. Tot això acompanyat de la narració ameníssima de les peripecies del dur viatge, emprès ardidament, amb la convicció de passar estreta i miserable vida pel desig de veure i palpar les coses apreses en els llibres i de sentir-se pres per l'emoció religiosa que en aquells sants llocs ha de trobar forçosament l'ànima devota. El llibre del P. Ubach és per això el llibre d'un estudiant i d'un pelegrí, en el qual mai l'erudició torba la sensació viva.

Esperit obert a tota nova disciplina, i amb el concepte clar de ço que la moderna exègesi demana, el monjo montserratí para atenció en els fenòmens geològics i recull les plantes i els cargols sinaïtics; anota les formes lingüístiques de la gent a qui sent parlar, i descriu els monuments amb el criteri de l'arqueòleg.

Per a aquesta secció de la nostra *Crònica* ens interessa principalment el cap. III (Part segona), en el qual, en fer la descripció de la basílica del monestir grec del Sinai, parla del retaule català de Santa Catarina. És un fet notable ço que ha passat amb aquesta pintura: mai no s'havia sospitat sa existencia, i ara, amb interval de pocs anys, tres viatgers (Couyat Barthoux, Kergorlai, P. Ubach) ens en parlen alhora, sense, però, conèixer cada un d'ells el descobriment dels altres. En aquest mateix ANUARI es publica un article de Mr. Couyat Barthoux coincidint amb la descripció

(1) Vegi's principalment Josep Pijoàn: *Un nou viatge a Terra Santa en Català* [1323], en ANUARI DE L'I. D'E. C. MCMVII, p. 370-384. En la p. 372 es dona una nota bibliogràfica dels altres viatgers.

que de la pintura fa el P. Ubach. La relació del nostre monjo, revela la forta emoció sentida davant del retaule català, per ell, que sabia com fóra avalorat aquest descobriment a Catalunya, on amb tant d'afany és estudiada ara la història de l'art antic. Això l'empeny (com també a Mr. Couyat Barthoux) a intentar, ben inútilment, fixar un preu amb els monjos del monastir de Santa Catarina, per tal de saber si un dia fora possible portar a Catalunya la pintura sinaítica. —A. D. i S.

E. TORMO Y MONZÓ.—*Jacomart y el arte hispano-flamenco cuatrocentista*.—Madrid, 1914.—Vol. de 213 ps. en 4.^t amb fototípies. Publicació del Centro de Estudios Históricos.

La base d'aquest llibre és la *Memoria* presentada per l'autor al Xe Congrés Internacional d'Història de l'Art, tingut a Roma en el mes d'octubre de 1912: *De las relaciones del Arte Flamenco, muy particularmente el de los grandes escultores neerlandeses que trabajaron en la Península ibérica, con los pintores españoles del siglo XV, y como ejemplo calificado, Jacomart, pintor de Alfonso el Magnánimo en Valencia y en Nápoles, con nueva biografía, datos y documentos inéditos de este ya famoso cuatrocentista*.

En donar una notícia del Congrés de Roma en la *Crònica* del darrer ANUARI, ja es feu una recensió d'aquesta *Memoria*, que ara es publica sense correccions, però amb apèndix, com adverteix l'autor. En els tres primers apèndixs es contenen els documents que permeten refer la biografia del pintor Jacomart; en el quart s'estudien les obres subsistents de Jacomart, i en l'apèndix quint l'autor analitza les característiques de l'obra i la seva escola; un catàleg descriptiu de les obres autèntiques o atribuïdes es troba en l'apèndix sisè, mentre que el darrer tracta de les obres pictòriques i escultòriques, amb la comparança de les quals l'obra de Jacomart esdevé més esclarida.

La reconstrucció de la biografia del pintor Jacomart fou iniciada per Josep Puiggarí, publicant els documents que havia trobat D. Manuel de Bofarull (1). El Conde de la Viñaza, publicà de nou aquests documents (2), els quals prengueren gran importància quan el Sr. Tramoyeres Blasco descobrí l'única obra donada per autèntica de Jacomart: el retaule de Catí (3). Mercès a aquests treballs pogué redactar l'Emile Bertaux el primer estudi de conjunt (4). Més tard el Sr. Tormo (5) refà la biografia coneguda, afegint els nous documents que havien trobat els Srs. Ferrandis i Sanxis Sivera.

Malgrat el seu valor, el llibre del Sr. Tormo no sembla contenir la darrera paraula sobre l'obra del pintor quatrecentista, per la perfecta coneixença de la qual caldrà esvaïr l'aparent confusió originada per la gran importància que els documents donen a Jacomart i el poc valor pictòric del retaule de Catí, l'únic que per ara és tingut d'una manera certa com autèntic. Igualment serà forçós fer un estudi comparatiu amb la taula firmada d'en Joà Rexach, altre gran pintor de la mateixa escola, descoberta ara fa poc a Cubells, i donada a conèixer pel Sr. Sampere i Miquel (6), qui publicà també alguns documents de Jacomart no continguts en el llibre del Sr. Tormo. —D.

REVISTES

Boletín Arqueológico. Órgano de la Sociedad Arqueológica Tarraconense. — Troballes romanes (II, 1914, p. 66 i seg., 67 i seg., 167 i seg., 170 i seg., 191 i seg.) Vegi's «Troballes noves a Tarragona», en un altre lloc d'aquesta crònica.

—*Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*. — BOTET I SISÓ, JOAQUIM: *Notes numismàtiques. Monedes d'Ibiça* (1913, núm. 49, p. 1-22). Complementa les notícies de numismàtica balear que havien sigut recollides principalment per l'Alvar Campaner i en Romàn i Calvet, publicant monedes desconegudes i documents inèdits. — CARRERAS I CANDI, FRANCESC: *Les obres de la Catedral de Barcelona. 1298-1445*. (id., p. 22-30; núm. 50, p. 128-136; núm. 53, 1914, p. 302-317; núm. 56, 1914, p. 510-515). Interessant recull documental, donant detallada notícia de la construcció de la

(1) Josep Puiggarí, *Noticias de algunos artistas catalanes inéditos en Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, t. III (1880).

(2) Conde de la Viñaza, *Adiciones al diccionario histórico de Ceán Bermúdez*, I, *Edad Media*, Madrid, 1894.

(3) L. Tramoyeres Blasco, *Notas de Arte*, en *Almanaque de Las Provincias*, 1906, Valencia.

(4) E. Bertaux, *Les primitifs espagnols*, en *Revue de l'Art ancien et moderne*, 1906, II, 1909.

(5) Tormo, *Un museo de primitivos: Las tablas de las iglesias de Játiva*.

(6) Pròleg als *Pintors medievals en Valencia* del Sr. Sanchis Sivera (Vegi's la recensió en el lloc corresponent).

Sèu i dels artistes que hi intervenien. — TUCCI, RAFFAELE DI: *Una nota di numismatica catalana* (núm. 49, p. 41-45). — MOLINÉ I BRASÉS: *Alguns documents inèdits per a l'història de la Pintura Catalana* (núm. 50, p. 30-101). — MAS, JOSEP: *Notes d'esculptors antics a Catalunya* (id., p. 115-128; núm. 51, p. 185-196). Fruit de llargues investigacions en arxius, amb copioses notícies d'esculptors i picapedrers des del XIV^è segle al XVIII^è. — CARRERAS I CANDI, FRANCESC: *Lo retaule barceloní de la Santa Creu obra d'en P. Terrers i d'en F. Vergós* (núm. 52, p. 217-220). Publicació del contracte de l'any 1443, conservat en l'Arxiu de l'Hospital de la Santa Creu, de Barcelona. — MAS, JOSEP: *Notes sobre antics il·luminadors a Catalunya* (núm. 53, 1914, p. 280-284). Extractes de documents dels segles XIV-XVI de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona. — LODDO, ROMUALDO: *I Papions, i pepiones e la moneta uneto. Denari, Pevesi e Veneti correnti in Catalogna e Castiglia del IX al XIII secolo* (núm. 54, p. 336-350). Amb un comentari d'en Botet i Sisó (p. 350-354).

— *Boletín de la Real Academia de la Historia*. — SANGUINO Y MICHEL, JUAN: *Objetos ingresados en el Museo provincial de Cáceres* (LXII, 1913, p. 65 i seg.) — CEDILLO, CONDE DE: *Las ruínas de Itálica* (LXII, 1913, p. 70 i seg.) — ROMERO DE TORRES, ENRIQUE: *Inscripciones romanas de Bujalance y Córdoba* (LXII, 1913, p. 72 i seg.) — FITA, FIDEL: *Un sarcófago romano, bisomo, de Mérida* (LXII, 1913, p. 85.) — MÉLIDA, J. R.: *Las excavaciones de Mérida. Ultimos hallazgos*. (LXII, 1913, p. 158 i seg.) Les excavacions al teatre romà, amb notables estatuës. — FITA, FIDEL: *Calabria romana* (LXII, 1913, p. 173 i seg.) — ANSOLEAGA, FLORENCIO DE: *Monumentos romanos de Arróniz* (LXII, 1913, p. 384 i seg.) — MACÍAS, MARCELO: *Nueva inscripción romana de la provincia de Orense* (LXII, 1913, p. 387.) — F. F.: *Lápidas romanas del partido judicial de Ciudad-Rodrigo y de Ureña* (LXII, 1913, p. 399.) — MORENO DE GUERRA Y ALONSO, JUAN: *Algunas noticias antiguas de Puebla de Cazalla (Sevilla)* (LXII, 1913, p. 406 i seg.) — BLÁZQUEZ, ANTONIO: *La vía romana de Cádiz á Sevilla* (LXII, 1913, p. 425 i seg.) — FITA, FIDEL: *Tesera romana de plomo extremeña que posee don Antonio Vives* (LXII, 1913, p. 480 i seg.) — LANGUINO MICHEL, JUAN: *Antigüedades romanas del cortijo de las Vírgenes cerca de Baena* (LXII, 1913, p. 483 i seg.) — FITA, FIDEL: *Nuevas lápidas romanas de Santisteban del Puerto, Berlanga (Badajoz), Ávila y Retortillo (Salamanca)* (LXII, 1913, p. 529 i seg.) — MOLINA, VICTORIO: *Arqueología y prehistoria de la provincia de Cádiz en Lebrija y Medinasidonia* (LXII, 1913, p. 554 i seg.) Notícia de coves pintades i de sepultures en roques. — MÉLIDA, J. R.: *Inscripciones constantinianas en Mérida* (LXII, 1913, p. 576 i seg.) — BLÁZQUEZ, ANTONIO, Y MADRID MUÑOZ, ANTONIO: *Acinipo* (LXIII, 1913, p. 67 i seg.) Estudi de les fonts literàries i dels restes d'Acinipo (Ronda la Vieja.) — HARLÉ, E.: *Les bronzes antiques de Costig et un petit bœuf, aussi de Majorque* (LXIII, 1913, p. 107 i seg.) — FITA, FIDEL: *Ara votiva ilicitana* (LXIII, 1913, p. 147 i seg.) — ARCO, RICARDO DEL: *Una estación prehistórica en Albero Alto* (LXIII, 1913, p. 160 i seg.) Vegi's més endavant. — LAGO Y GONZÁLEZ, MANUEL: *Nueva inscripción romana de Osma* (LXIII, 1913, p. 154 i seg.) — FITA, FIDEL: *Nuevas lápidas romanas de Ávila* (LXIII, 1913, p. 132 i seg.) — LAFUENTE, JOSÉ: *La cerámica ibérica de Aillón* (LXIII, 1913, p. 256 i seg.) — MÉLIDA, J. R.: *Antigüedades de Aillón (Segovia)* (LXIII, 1913, p. 261 i seg.) — FITA, FIDEL: *Inscripciones romanas de El Viso y Alcaracejos en la provincia de Córdoba* (LXIII, 1913, p. 253 i seg.) — FITA, FIDEL: *Nuevas inscripciones ibéricas descubiertas en la provincia de Ávila* (LXIII, 1913, p. 350 i seg.) Interessants bronzes, alguns en forma d'animals, amb inscripcions ibèriques, trobats a Cardenosa, Las Fuentes del Aravalle i al Cerro del Berrueco (Ávila.) — CEDILLO, CONDE DE: *Coca, patria de Teodosio el Magno. Sus monumentos arqueológicos* (LXIII, 1913, p. 364 i seg.) — FITA, FIDEL: *Historia de la ciudad de Cabra por N. Albornoz y Portocarrero* (LXIII, 1913, p. 421 i seg.) Recensió d'aquest llibre, on es parla també d'inscripcions i d'esculptures romanes. — LANGUINO Y MICHEL, JUAN: *Inscripción romana, insigne, de Cáceres* (LXIII, 1913, p. 422 i seg.) — NAVAL, FRANCISCO: *Nuevos fragmentos de cerámica romana* (LXIII, 1913, p. 459 i seg.) Ceràmica romana de Leiva (Logroño) i d'altres llocs, parlant-se també d'una inscripció ibèrica de Clunia. — SCHULTEN, ADOLFO: *Monumentos e Historia de Termancia* (LXIII, 1913, p. 461 i seg. i 571 i seg.) Traducció pel P. Fita del interessant article del Prof. Schulten: *Termantia, eine Stadt der Keltiberen*, publicat al *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum Geschichte und deutsche Literatur* (1911.) — FITA, FIDEL: *Lápidas romanas de Gastiain (Navarra)* (LXIII, 1913, p. 556 i seg.) — ROSO DE LUNA, MARIO: *Nueva inscripción romana de Villamesías* (LXIII, 1913, p. 570.) — FITA, FIDEL: *Inscripciones romanas de Nules y Villarreal en la provincia de Castellón de la Plana*. (LXIII, 1913, p. 582 i seg.) — ROMERO DE TORRES, ENRIQUE: *Nuevas inscripciones romanas de Córdoba, Porcuna y Torredonjimeno* (LXV, 1914, p. 130.) — ARCO, ANGEL DEL: *Lápidas romanas de Tarragona* (LXV, 1914, p. 238.) — BLÁZQUEZ, ANTONIO: *El Puente romano de Córdoba* (LXV, 1914, p. 457 i seg.) — BLÁZQUEZ, ANTONIO: *Construcciones ciclópeas en el Cerro de Alarcos* (LXV, 1914, p. 501 i seg.) — ROMERO DE TORRES,

ENRIQUE: *Inscripciones y ruinas romanas de Albuniel* (LXV, 1914, p. 572 i seg.) — FITA, FIDEL: *Vergilia, ciudad Castellana en Albuniel de Cambil* (LXV, 1914, p. 581 i seg.) — FITA, FIDEL: *Nueva lápida romana de Otos* (LXV, 1914, p. 592). — MÉLIDA, J. R.: *Mosaico romano de Arróniz* (LXIV, 1914, p. 83 i seg.) Mosàics dels segles II-III de J. C. d'Arróniz (Navarra). — MÉLIDA, J. R.: *Antigüedades romanas descubiertas en Zaragoza* (LXIV, 1914, p. 92 i seg.) Troballa d'un mosàic i d'un grup de màrbre, representant les nimfes d'una font, en una finca del carrer d'Alfonso I. — MÉLIDA, J. R.: *Monedas encontradas en Tricio* (LXIV, 1914, p. 125 i seg.) Troballa de monedes ibèriques i romanes a Tricio (Logroño). — MACÍAS, MARCELO: *La epigrafía latina en la provincia de Orense* (LXIV, 1914, p. 130). Descobriment d'una nova inscripció romana. — BARAIBAR, FRANCISCO: *Lápidas de Puebla de Arganzón y Laguardia* (LXIV, 1914, p. 176). Inscripcions romanes noves, de dits llocs de la província de Burgos (Comtat de Treviño) i de la d'Alava respectivament. — BLÁZQUEZ, ANTONIO: *Descubrimientos arqueológicos ocurridos en Sevilla con ocasión de los desmontes efectuados en la cuesta del Rosario* (LXIV, 1914, p. 189 i seg.) — FITA, F.: *La arqueología sevillana en la cuesta del Rosario. Nuevas ilustraciones* (id. id., id., p. 245 i seg.) — FITA, F.: *Nuevas inscripciones de Mérida y Sevilla* (LXIV, 1914, p. 236). Una inscripció visigòtica i una altre romana respectivament. — WHISHAW, ELENA M.: *La nueva lápida romana de Sevilla* (LXIV, 1914, p. 242). — ROSO DE LUNA, MARIO: *Nueva inscripción romana del Escorial (Trujillo)* (LXIV, 1914, p. 246). — MOLINA, VICTORIO: *Nuevas inscripciones romanas de Cádiz* (LXIV, 1914, p. 276). — ARCO, RICARDO DEL: *Una estación prehistórica en Albero Alto (Huesca)* (LXIII, 1913, p. 150 i seg.) *Nueva estación prehistórica de Junzano (Huesca)* (LXIV, 1914, p. 288). Es donen notícies, al primer article, de destrals polides que es troben a Albero Alto, aquestes destrals es fan servir per a datar una necròpolis de sepultures excavades a la roca, de forma oblonga, algunes marcant el lloc del cap, que hi ha a aquell lloc i en les que no s'hi ha trobat sinó òssos. Al segon article es parla de sepultures semblants, de Junzano, que creu també neolítiques. Sembla que's tracta de les conegudes necròpolis d'època cristiana, com les d'Olèrdola i altres llocs. — ROTONDO NICOLAU, ADRIANO: *Un camafeo de Larache*. — MÉLIDA, J. R.: *Una piedra grabada descubierta en Larache* (LXIV, 1914, p. 291 i 293). Notícia d'un intaglio hel·lenístic trobat a Larache. — FITA, F.: *Nuevas inscripciones romana y visigótica de Talaván y Mérida* (LXIV, 1914, p. 304). — MÉLIDA, J. R.: *Cultos emeritenses de Serapis y de Mithras* (LXIV, 1914, p. 439 i seg.) Notable estudi d'aquells cultes a base de les escultures trobades a Mérida. — F. F., J. P. DE G.: *Noticia de una inscripción nueva de Ponte Púnide (Orense)* (LXIV, 1914, p. 459). — BLÁZQUEZ, A.: *Vías romanas de Andalucía. Informe sobre una comunicación de D. Angel Delgado* (LXIV, 1914, p. 525 i seg.) — FITA, F.: *Nuevas inscripciones de Itálica y Manacor* (LXIV, 1914, p. 534). — SANDARS, HORACE: *Nota sobre las piedras letreras que se encuentran en la Sierra Morena al poniente de Baños de la Encina, en la provincia de Jaén* (1914, p. 596 i seg.) — ROMERO DE TORRES, ENRIQUE: *Inscripciones inéditas de Alcaudete y Torredonjimeno de la provincia de Jaén* (LXIV, 1914, p. 624). — FITA, F.: *Inscripciones inéditas de La Guardia y Alcalá la Real en la provincia de Jaén* (LXIV, 1914, p. 628).

— *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*. — ARAMBURU: *Trozos de vasijas de barro saguntino, ánfora, restos sepulcrales y de baños romanos recogidos en el sitio que ocupó en tiempos antiguos Alicante*. (XIII, 1913, p. 70.) — HERNÁNDEZ-PACHECO, E., Y CABRÉ, J.: *La depresión del Barbate y sus estaciones prehistóricas*. (XIII, 1913, p. 349 i seg.) Notícia d'una expedició d'estudis geològics i prehistòrics, en la que es descobriren les pintures rupestres, prop la Laguna de la Janda publicades als «*Trabajos de la Comisión de Investigaciones paleontológicas y prehistóricas*» (vegi's la recensió en un altre lloc d'aquesta Crònica.) — BARRAS DE ARAGÓN, F. DE LAS: *Notas Antropológicas* (XIII, 1913, p. 515 i seg.) — CERVERA BARAT: *Restos paleolíticos del «Cerro de la Peladilla» (Requena)* (XIV, 1914, p. 210). Comunicació d'una serie de notícies incoherents sobre un pretengut jaciment paleolític amb òssos, coses de ferro, ceràmica, pedres treballades toscament, etc. — BALASCH, P.: *Existencia probable de una necrópolis céltica cerca de Alcoy* (XIV, 1914, p. 356). Notícia de la cova de Les Chunetes on s'hi trobà una destral de diorita, prop una necròpolis amb objectes romans. — BARRAS DE ARAGÓN, F. DE LAS: *Varias medidas e índices de los huesos encontrados en unas sepulturas antiguas de Cádiz* (XIV, 1914, p. 415.) Estudi dels òssos de la necròpolis fenícia de Càdic.

— *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*. — HINOJAL, VICENTE: *Apuntes acerca de las ruinas de Clunia* (XX, 1913, p. 322 i seg.) Es tracta de la situació de Clunia, en el límit de la província de Burgos, tocant a la de Soria, entre Coruña del Conde i Peñalba de Castro, i de la historia i dels restes de l'antiga ciutat, donant-se notícia de troballes procedents d'allí, existents al Museu de Burgos, a la Ex-Colegiata de Peñaranda i en mans de diferents propietaris particulars;

aquestes troballes son: inscripcions romanes, monedes, camafeus, ceràmica, un anell d'or i un capet i un vas de bronze. Ademés es parla de restes de vies romanes. — VIVES, ANTONIO: *Estudio de la clasificación de las monedas antiguas de Gades* (XXI, 1913, p. 289 i seg.) Estudi detallat dels diferents tipus de Gades i de llurs particularitats, precedit d'una introducció en la que es fa la historia de l'encunyació gaditana amb les seves dues grans series: la primera, pre-romana, en la que hi ha un grup de monedes del sistema grec adoptat pels cartaginesos, que pogué durar des de 236 fins a 206, les dates de la ocupació de Gades pels Bàrquides, i un segon grup, també de tipus grec-cartaginès, que correspon a l'època en què Gades fou al·liada de Roma; més tard ve la segona serie hispano-romana, en la què s'ha adoptat el sistema romà. — QUINTERO, PELAYO: *Necrópolis ante-romana de Cádiz* (XXII, 1914, p. 161 i seg.) Publicació de les excavacions de l'autor i recull de dades referents a anteriors descobriments. Vegi's «La necrópolis de Cádiz» en un altre lloc d'aquesta Crònica. Durant la impressió de l'ANUARI ha sortit en tirada apart aquest treball, junt al referent a les monedes, del Sr. Vives.

— *Bulletin Hispanique*. — PARIS, P.: *L'Archéologie en Espagne et en Portugal*. Mai 1910, Mai 1912 (1913, p. 1 i seg.) Aquesta nota dels treballs arqueològics a Espanya del bieni 1910-12 es dedica casi per complert als treballs publicats a l'ANUARI DE L'INSTITUT de 1910-12. — SCHULTEN, ADOLF: *Mes fouilles à Numance et autour de Numance* (1913, p. 365 i seg.) Traducció de *Die Ausgrabungen in und um Numantia* de que es parla en altre lloc de la Crònica. — LUQUET, G. H.: *Art néolithique et peintures rupestres en Espagne* (1914, p. 1 i seg.) Aquest article, tot ell molt objectiu i ben rasonat, estudia les decoracions que apareixen a diferents monuments pertanyents al eneolític i a finals del neolític com son: les decoracions pintades i incises dels vasos de los Millares, les plaques d'òs gravades d'Almizaraque, els ídols neolítics, les plaques d'esquist i els cilindres d'òs antropomorfs que tant abunden a Portugal, comparant-ho amb les estilitzacions de les pintures rupestres neolítiques i sostenint, atenent que moltes d'aquelles decoracions es poden seguir en les pintures rupestres fins a èpoques anteriors, que l'art neolític i eneolític espanyol es indígena i te les seves arrels en els períodes precedents de la península. — PARIS, P.: *Promenades archéologiques. Mérida* (1914, p. 269 i seg.) Notes sobre l'història i les excavacions de Mérida. — U. KAHRSTEDT: *Les Carthaginois en Espagne* (1914, p. 372-381). Traducció d'una part del primer capítol del 3.er vol. de la Història dels Cartaginesos, de Meltzer, fet per Kahrstedt.

— *Bulletí del Centre Excursionista de Catalunya*. — *Concurs d'Arquitectura* i veredictes del Jurat (XIII-14) atorgant el premi del Tema VIIe «Plans i nota descriptiva de qualsevol monument inèdit de Catalunya en l'estat actual» a D. Isidre Puig i Boada pel seu estudi sobre *El Castell de Palafoolls*, el qual es publicà (n.º 217, ps. 33-40), i un accèssit a D. Josep F. Rafols, autor de *L'ermita de Sant Pons de Tordera*; el premi del Tema VIIIe «Plans i dibuixos de reconstrucció de un edifici català de caràcter civil o militar, anterior al segle XVI» a D. Gaietà Cabanyes i D. Lluís Bonet i Gari, per son treball sobre *el Castell de Burriac*; el premi del Tema IXe «Plans complets i descripció de un castell migeval de Catalunya» a D. Josep Domènech, per sa monografia del *Castell de Centelles* (publicat en el *Bulletí*, n.º 218, ps. 65-71); els premis del Tema XIe «Recull de plantes inèdites de monuments catalans d'ordre civil, militar o religiós» a D. J. Domènech i a D. Josep Danès i Torras. — J. DOMÈNECH MANSANA: *Notes d'alguns monuments de la Garrotxa i Alt Empordà* (n.º 224-25, ps. 234-245; n.º 226-27, ps. 289-302). Treball premiat en el Concurs d'Arquitectura amb fotografies i plantes. — CARRERAS I CANDI, FRANCESC: *La «Creu Cuberta» de Barcelona* (n.º 239, ps. 309-330). Ampliació del treball presentat al Congrés d'Art Cristià de Barcelona de 1913.

— *Bulletí del Centre Excursionista de la Comarca de Bages*. — SARRET I ARBOS, JOAQUIM: *Les Creus de pedra del terme de Manresa* (núms. 60, 61, 62, p. 322-360). Interessant monografia, assaig d'inventari de les Creus monumentals de Manresa, havent recullit curiosament gran nombre de notícies documentals referents no solament a les creus conservades avui sinó també a les que han desaparegut; el text està ornat de nombrosos fotogravats. D'aquest treball se'n ha fet un tiratge apart. — MIRÓ OLAGUER: *Les creus processonals dels voltants de Manresa* (núms. 63, 64, p. 374-382). Descripcions i notes documentals amb fotografies de diverses creus.

— *Bulletí del Centre Excursionista de Vich*. — J. G[UDIOL] I C[UNILL]: *Excursió a Granera* (V, 74-78). Al descriure la petita església romànica de Santa Cecília de Granera, situada entre la comarca de l'alt Vallès i la del Moianès, es dona notícia d'unes interessants pintures murals existents encara en l'absis del temple. Aquestes pintures, en la composició de les quals únicament entren els colors ocre i roig, ostenten la figura del Pantocrator, sentat en sitial encoixinat, dintre una aureola pintada; els dos espais triangulars que el medalló central deixa en la part baixa van

ocupats per quatre àngels amb les ales esteses, dos a cada banda, flectant un genoll els dos més immediats i drets els altres, tots amb les mans alçades com per a sostenir l'aureola que rodeja la imatge del Deu Omnipotent. Sota aquesta escena corre una franja en la qual sembla endevinar-se un motiu floral estilitzat. El temple és d'una sola nau partida per un arc toral, amb absis semicircular i amb una finestra crucífera a la façana. La porta s'obra en un mur lateral. La volta apareix esquerdada i amb imminent perill de ruïna. — GUDIOL, JOSEP: *La ermita de Sant Mohí* (VII, 126-129). Descripció de l'esglésiola romànica que conserva encara la cuberta de fusta. — M. T.: *Sant Thomàs de Riudeperes* (X, 158-162). Notes històriques de l'antiga casa de la Comunitat de canonges de Sant Agustí, i de sa església romànica, de la qual s'acompanya una planta i dues seccions. El text ofereix poques novetats per haver sigut ja estudiat aquest monument, principalment pel P. Barraquer en *Las Casas de Religiosos en Cataluña* i pels autors de *L'Arquitectura romànica a Catalunya*. — M. T.: *La dedicació de Llussà*. (XII, 190-193). Dóna un tresllat de l'acta de restauració y dotació, datada en l'any 905 de l'Encarnació, tret d'una copia existent en l'arxiu parroquial de l'església de Santa Maria de Llussà, fent-se un intent d'identificació dels noms de lloc que figuren en el document. — SOLÀ, FORTIÀ, Pvre.: *El dolmen d'Ayguafreda* (XIII, p. 194 i seg.) Vegi's a la Secció de Troballes d'aquesta Crònica «Els dolmens de la Serra del Arca».

— *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*. — PARIS, PIERRE: *Vase ibérique trouvé à Carthage (Musée de Saint Louis)* (1913, p. 11 i seg.) Notícia d'un vas trobat a Carthago, de forma semblant a una cratera grega, amb decoració de motius ibèrics pintats (cercles, segments concèntrics i ratlles ondulades paral·leles), que es considera com una importació ibèrica a l'Àfrica del N. — BREUIL, H. (1913, p. 71 i seg.) Notícia de les exploracions de l'Institut de paleontologia humana publicades a «L'Anthropologie» i que's ressenyen en altre lloc. — SARTIAUX, F.: *Recherches sur le site de l'ancienne Phocée* (1914, p. 6 i seg.) Notícia d'una expedició exploratoria al lloc en que's suposa que estigué emplaçada l'antiga Focea, la ciutat mare de Massilla i d'Empuries. L'antiga ciutat s'identifica amb el lloc de la costa asiàtica anomenat *Palaiá Phokaia*, deducció fonamentada en textos antics i en la topografia dels llocs. A més es dona compte de les troballes fetes en aquella regió (tombes excavades en les roques, fragments d'arquitectura i d'escultura, ceràmica, terres cuites, monedes), quasi tot d'èpoques hel·lenístiques, romanes o posteriors i de excavacions de prova, que permeten augurar un èxit a les investigacions que s'emprenquin. — *Notícia de una placa de plata amb una inscripció en lletres celtibèriques* (1914, p. 122). Trobada a un túmul de Aubagnan (Landes) i que's troba al Museu de Mont de Marsan. — PARIS, P.: *Antiquités pré-romaines de Mérida* (1914, p. 127 i seg.) Notícia de destrals i sílex del Museu de Madrid; de sis ídols o penjolls d'òs del Museu de Lisboa, probablement prehistòrics; i d'un lleó de pedra (ibèric?), trobats a Mérida.

— *L'Anthropologie*. — DEONNA, W.: *Les Masques quaternaires* (1914, p. 107 i seg.) — Contradiu la interpretació com a màscares de certes pintures de les caveres paleolítiques, entre les quals n'hi ha algunes d'espanyoles. — DECHELETTE, J.: *Quelques mots sur les théories symbolistes de Mr. Siret*. (1913, p. 495 i seg.) Es combaten les interpretacions dels ornaments del eneolític espanyol, en els que Mr. Siret, en el seu últim llibre, hi veu pops i palmeres, donant-los-hi sentit rel·ligiosos. — NEUVILLE, H.: *Le dolmen de Rosas et les monuments mégalithiques de la province de Gérone (Espagne)* (1913, p. 291 i seg.) Al donar compte del llibre del Sr. Cazorro sobre'ls megalits de Girona, l'autor estudia especialment «La Creu d'en Cobertella» de Roses, fent notar particularitats de la seva construcció.

— *Mémoires de la Société Archéologique de Montpellier*. Deuxième Série. Tome V, 1914. — JOS. BERTHELÉ: *Anciens textes campanaires de l'Hérault. Arrondissement de Montpellier*. — *Compte rendu des Travaux de la S. A. de M. Séance du 11 novembre 1911*: comunicació de M. Emile Bonnet sobre el Reliquier de Roncesvalls. *Séance du 9 décembre 1911*: nota de M. Bertaux, referent al mateix reliquier, presentada per M. Joubin. *Séance du 8 juin 1912*: raport de M. Joubin d'una visita a Empuries.

— *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*. — VIDAL, LUIS MARIANO: *Nota sobre un «menhir» y una «piedra oscilante» con escultura y letras ibéricas* (3.ª Epoca, Vol. XI, n.º 13, 1914). Descripció d'un menhir i dues pedres oscilants del terme de Capmany (Girona). En el menhir, que l'autor interpreta com una representació fàlica, hi han unes lletres a les que es busquen equivalències en els alfabetos ibèrics. De les pedres oscilants l'una no té res de particular, però l'altre té una serie de cassolotes i de signes semblants als del menhir, interpretant-se aquests també com a ibèrics i la pedra com un lloc de sacrificis.

— *Museum*. — LOGA, VALERIÀ VON: *Los cuadros de la «Hispanic Society of America»* (1913, III, núm. 4, p. 119-134). Entre les diverses reproduccions fotogràfiques que acompanyen el text, figura una de les taules de la Coronació de Sant Gregori, suposades d'escola catalana. — GUDIOL, J.: *Encuadernaciones de Vich*. (1913, III, núm. 7, p. 240-250). Interessant estudi de les nombroses encuadernacions del Museu Episcopal dels segles XIII, XIV i XV entre les quals figuren notabilíssims exemplars. — TRAMOYERES BLASCO, L.: *Arte español primitivo en Pisa y Génova* (1913, III, núm. 8, p. 285-292). Dóna notícia de les taules de Santa Úrsula i Santa Eulalia, del Museu Cívic de Pisa, les quals havien estat en la capella que els catalans tenien en l'església del Carme de Pisa, formant part d'un retaule avui incomplet. Al peu de la segona d'aquestes taules, posteriorment restaurada, es llegeix: SCA. HVLARIA. DE BARZELONA. VERGINE. E MARTIRE. Una altra obra, probablement d'origen català, es el retaule de Santa Caterina, del mateix Museu, que sembla acusar l'art d'un deixeble d'en Lluís Dalmau, seguint el gust flamenc del mestre. Creu l'autor que la influència flamenca que s'observa en la pintura de la Italia meridional en el segle XV deriva directament dels pintors catalans i valencians. En els paraments de rajoles vidriades de l'església de Santa Maria del Castell, de Gènova, troba també la influència de l'art i la tècnica dels ceramistes valencians. — LAMPEREZ I ROMFA: *Las Casas de Contratación españolas. Papeletas para una Historia de la Arquitectura Civil Española*. b) *Lonjas y almudies* (1913, III, núm. 10, p. 349-358). Estudi de conjunt, figura't en principal lloc les Llotges de Palma de Mallorca, Barcelona i Valencia. — ARCO, RICARDO DEL: *Iconología Mariana en la provincia de Huesca* (1913, III, núm. 12, p. 419-428). — GUDIOL, JOSEP: *Una antigua producción catalana* (1914, IV, núm. 2, p. 37-44). Descripció i reproduccions de la lipsanoteca de la col·lecció de Juli Bohler, de Munic, atribuïda a l'art català, i d'altres arquetes de reliquies o amatories de la Catedral de Girona, dels museus de Barcelona i Vich i de la Colegiata de Xàtiva, com també de la Creu de Riells i altres dels Museus de Vich i Barcelona, deduint la importància que havia adquirit durant els segles XII, XIII i XIV a Catalunya aquesta mena de fabricació, forrant l'ànima de fusta de les arques i les creus d'una planxa de coure, estampada o repujada a motllo. — GODAY, JOSEP: *Una iglesia románica policromada* (ídem, p. 45-53). És una descripció de les pintures que conserva encara l'absis de l'església del monastir de Mur (consagrada en 1069), les quals l'INSTITUT publicarà a no tardar en el *Corpus* de les Pintures Murals Catalanes. — ARCO, RICARDO DEL: *Tablas góticas del Museo Provincial de Huesca* (1914-15, IV, núm. 5, p. 178-184). — TRAMOYERES Y BLASCO, L.: *El Arte español en la Italia meridional durante el siglo XV* (1914-15, IV, núm. 7, p. 227-246). — GUDIOL, J.: *Una cruz de altar* (ídem, p. 247-250). Comprovació gràfica de haver-se format un curiós antependi romànic d'argent, de fragments d'una creu choral.

— *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik*. — SCHULTEN, ADOLF: *Birrenswark. Ein britannisches Numantia* (1914, Band XXXIII, ps. 607 i seg.) Article referent als restes d'una circumvalació romana amb diversos castells, tancant un burg britànic, que's troben a Birrenswark, al S. d'Escòcia. Aquesta circumvalació és la quarta que's coneix (les altres són Alesia, Numancia i Masada prop del Mar Mort), i és particularment interessant per les seves semblances amb la de Numancia.

— *O Archeologo português*. — ALVES, P. FRANCISCO MANUEL: *Epigraphia bragançana* (XVIII, 1913, p. 1 i seg.) — L. DE V., J.: *D'une manière de fabriquer les haches néolithiques* (XVIII, 1913, p. 57 i seg.) — L. DE V., J.: *Archeologia prehistórica da Beira* (XVIII, 1913, p. 77 i seg.) Notícia de dòlmens: en un sortí una punta de sílex que s'anomena punta de llança i que sembla una alabarda, segons la interpretació d'Hubert Schmidt, en l'article abans ressenyat; en un altre dels dòlmens hi sortí una punta de sageta triangular i una perla verda, de pedra. — CORREIA, VERGILIO: *Uma sepultura romana nos arredores de Oeiras* (XVIII, 1913, p. 93 i seg.) — L. DE V., J.: *Noticias varias* (XVIII, 1913, p. 95 i seg.) Notícia de la troballa d'una diadema d'or i d'una làpida romana. — L. DE V., J.: *Inscrição romana de Montemor-o-Velho* (XVIII, 1913, p. 101 i seg.) — L. DE V., J.: *Goiva de pedra de Obidos* (XVIII, 1913, p. 130). — C. L.: *Adquisições do Museu Etnológico Português* (XVIII, 1913, p. 131 i seg.) — CORREIA, VERGILIO: *Antiguidades de Armez (concelho de Cintra)* (XVIII, 1913, p. 169 i seg.) Troballes romanes. — L. DE V., J.: *Noticias varias* (XVIII, 1913, p. 190-1). — L. DE V., J.: *Excursão arqueológica no Cadaval* (XVIII, 1913, p. 205 i seg.) — COSTA FERREIRA, A. AURÉLIO DA: *Sobre uns vasos antigos do Museu Etnológico Português. Subsídio para a história da higiene e para a da influência púnica na Lusitânia* (XIX, 1914, p. 1 i seg.) — VASCONCELOS, MANUEL DE: *Apointamentos arqueológicos do concelho de Marco de Canaveses* (XIX, 1914, p. 12 i seg.) — L. DE V., J.: *Inscrição romana de Sintra* (XIX, 1914, p. 84). — L. DE V., J.: *Analecta archaeologica* (XIX, 1914, p. 85 i seg.) — ALVES PEREIRA, F.: *Estação arqueológica*

do Outeiro da Assenta (Óbidos) (XIX 1914, p. 135 i seg.) — L. DE V., J.: *Antiguidades de Tomar*. (XIX, 1914, p. 146 i seg.) — L. DE V., J.: *Notas lexicológico-arqueológicas* (XIX, 1914, p. 176 i seg.) — CORREIA, VERGILIO: *Excursões arqueológicas ao Alentejo* (XIX, 1914, p. 189 i següents.) — CORREIA, VERGILIO: *No concelho de Sintra. Excavações e excursões* (XIX, 1914, p. 200 i seg.) — CORREIA, VERGILIO: *A exploração arqueológica da Serra das Mutelas (Torres Vedras)* (XIX, 1914, p. 264 i seg.) Sepulcres amb puntes de sageta de sílex i de coure i un vas campaniforme. — L. DE V., J.: *Excursão archeológica a Extremadura Transgatlana* (XIX, 1914, p. 300 i seg.) Notícia de diferents objectes i troballes, entre elles de varis dòlmens. — ALVES PEREIRA, F.: *Por caminhos da Ericeira (Notas archeológicas e etnográficas)* (XIX, 1914, p. 324 i seg.) Notícies d'antiguitats prehistòriques i romanes. — L. DE V., J.: *Inscrição romana de Lorvão* (XIX, 1914, p. 365 i seg.) — CHAVES, LUIS: *Adquisições do Museu Etnológico Português em 1913* (XIX, 1914, p. 367 i seg.) — L. DE V., J.: *Anta de Pavia* (XIX, 1914, p. 376-77.) — AZEVEDO, PEDRO A.: *Lápida de um Bracarense encontrada na cidade de Astorga* (XIX, 1914, p. 382-83).

— *Proceedings of the Society of Antiquaries of London*. — SANDARS, HORACE: *False Iberian Weapons* (2nd series vol. XXV, p. 68 i seg.) Publica les falcates falses que hi han en diversos museus, estudiant llurs diferències amb les autèntiques i fent referència a altres falsificacions.

— *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*. — BOSCH GIMPERA, P.: *El problema de la propagación de la escritura en Europa y los signos alfabéticos de los dólmenes de Alvão* (XXVIII, 1913, p. 311 i seg.) Es dona compte dels treballs de Wilke i von Lichtenberg respecte als signes que apareixen a unes pedretes trobades a un dolmen d'Alvão (Portugal) i que Wilke compara als alfabets egeus i von Lichtenberg utilitza per a una teoria de la propagació de l'escriptura, segons la qual aquesta s'hauria difundit des de Espanya, on els signes d'Alvão, neolítics, representen el més antic monument, produint-se més tard els sistemes egeus, siris i grecs per una part i per altre les runes nòrdiques. — CALVO, IGNACIO: *Termes, ciudad celtibero-arevaca* (XXIX, 1913, p. 374 i seg.) Estudi de les fonts històriques referents a Termes com a ciutat celtibèrica, romana i cristiana. — MÉLIDA, J. R.: *Adquisición de los bronceos ibéricos y visigodos de la Colección Vives para el Museo Arqueológico Nacional* (XXIX, 1913, p. 453 i seg.) Nota donant la notícia d'aquesta adquisició. — SENTENACH, N.: *Los Arevacos* (XXX, 1914, p. 1 i seg.) S'estudien els textos referents a l'etnografia i a l'història dels Arevacs i a més es dona una ullada general a la prehistòria de la regió de Soria. — CALVO, IGNACIO: *Exploraciones arqueológicas: Citánias gallegas* (XXXI, 1914, p. 63 i seg.) Notícia de troballes fetes a la citania del mont de Santa Tecla, a La Guardia (Pontevedra); restes d'habitacions amb plantes de diverses formes, entre elles algunes circulars, voltat tot per muralles; escultures tosques, un ganivet i una falç de bronze, troços de claus de ferro, monedes del segle I de J. C., ceràmica ibèrica (?), altre amb adornos incisos, troços d'àmfores i teules romanes i un sol troç de terra sigillata. Sembla que's tracta d'un poblat indígena de principis de l'imperi romà. — AMADOR DE LOS RÍOS, RODRIGO: *Las ruinas romanas del faro de Torrox (Málaga)* (XXXI, 1914, p. 237 i seg.) Notícia de restes d'habitacions romanes trobades prop del far, en les quals aparegueren mosaics, bronzes, llanties, ceràmica, etc., que recollí l'encarregat del far.

— *Revue Archéologique*. — REINACH, S.: *Un alabastron d'Empuries* (1913, I, p. 98). S'estudia un alabastron de figures negres del Museu de Girona, publicar per Botet: *Data aproximada en que'ls grechs s'establiren a Empuries*, p. 25, comparant-lo amb altres vasos semblants amb amazones, perses i negres de fàbrica àtica, de principis del segle V. — MESQUITA DE FIGUEIREDO, A.: *Monuments romains du Portugal* (1913, I, p. 347 i seg.) Interessant treball de conjunt sobre'ls monuments romans de Portugal, a base dels monuments, recullint també les fonts bibliogràfiques. — JOULIN, LEON: *Les âges protohistoriques dans l'Europe barbare* (1914, I, p. 59 i seg.) El treball es dedica a estudiar en general el Hallstatt, que divideix en dos períodes, I (segles VIII-VII) i II (segles VI-V), parlant també breument del material espanyol, sobre tot de les sepultures de Carmona, que posa al seu període I, i de les necròpolis d'Espolla la data de la qual rebaixa fins a posarla al període II que comprén també la colonització grega i cartaginesa. — PARIS, P.: *Restes du culte de Mithra en Espagne. Le Mithraeum de Mérida* (1914, II, p. 1 i seg.) Recull d'inscripcions i demés monuments del culte de Mitra a Espanya i estudi particular del *Mithraeum* de Mèrida. — BREUIL, H.: *Observations sur les masques paléolithiques* (1914, II, p. 300). Contestació al article de W. Deonna a *L'Anthropologie*.

— *Revue de l'Art Chrétien*. — En el número de Març-Abril de 1913 (p. 138) en Marcel Aubert, director de la *Revue*, fa la recensió dels dos volums publicats de «L'Arquitectura romànica a Catalunya» de Puig i Cadafalch, Folguera i Goday. — PUIG I CADAFALCH, JOSEP: *Un cas interessant*

d'influence française en Catalogne. Sant Joan de les Abadesses. (JERER-Febrer, 1914, p. 17-27). Analitza l'autor el fet de les nombroses relacions polítiques i religioses de Catalunya amb les terres meridionals de França, durant els segles X^e-XIIe, fent contrast amb la diversitat de tipus arquitectònics que s'observen en les construccions d'ambdós països. Li serveix d'exemple la restauració catalana del temple de Sant Joan de les Abadesses en el XIIe segle, interpretant malament el primitiu plan francès. Cps. l'article del mateix autor inserat en l'ANUARI de 1911-12, p. 692-694. — RAMON D'ALOS: *Congrés d'art chrétien de Catalogne* (íd., p. 58-65 i Març-Abril, p. 130-135). És una ressenya dels actes que constituïren el Congrés i de les Memories que hi foren presentades, acompanyada de nombrosos gravats, reproduint obres característiques de l'art antic religiós de Catalunya.

— Ruscino. — *Chronique historique et archéologique. Rapport de M. Héron de Villefosse sur les fouilles de Castel-Roussillon et sur la demande de subsides formée par M. Thiers afin de continuer les fouilles* (III, 1913, p. 233 i seg.) — THIERS, F. P.: *Rapport sur les fouilles de Castel-Roussillon (Pyrénées-Orientales) en 1912* (III, 1913, p. 353 i seg.) Notícia sobre les últimes troballes entre les quals hi han interessants bronzes i troços d'esculptura en pedra, de mosaics i inscripcions, tot romà. — HELSON, CHARLES: *La Préhistoire et la Grotte dite La Cauno dal Or* (III, 1913, p. 373 i seg.) Exploració d'una cova neolítica.

— *The Burlington Magazine for Connoisseurs.* — VAN DE PUT, ALBERT: *A Knight of the «Jarra» and a Dame of the «Pilar»* (XXIII, ps. 287-291). — PIJOÀN, JOSEP: *Aragonese Primitives* (XXIV, ps. 74-85). — VAN DE PUT, A.: *Ragonensis* (XXVI, p. 32).

— *The Journal of the roman studies.* — REID, J. S.: *Problems of the second punic war* (III, 1913, p. 174 i seg.) Estudi dels textos referents a la segona guerra púnica i dels problemes que ofereixen.